TRÜ
eesti keele kateeder

Võõndra murraku erijooni J.W.Jannseni keeletarvituses

Diplomitöö

L. Reinberg

Juhendaja: prof. A. Kask

Tartu 1957

Sissejuhatus

Käesolevas diplomitöös on püütud anda ülevaade J. W. Jannseni keeletarvituses esinevatest häälemurdelistest ja kitsamalt just vändra murraku erijoontest. Selleks on jälgitud tema keeletarvitust Vändra, Pärnu ja Tartu perioodil.

Töös esitatud näitematerjal on kogutud nii Jannseni proosa kui ka luuletöödest. Kogu ülevaade on antud kirjeldavalt. Töö koosneb neljast peatükist. Esimeses peatükis on vaadeldud häälikulisi, teises morfoloogilisi, kolmandas mitmesuguseid muid nähtusi ja neljandas sõnavara.

Foneetiliste nähtuste käsitlemine ja vändra murraku erijoonte esiletoomine selles osas on küllaltki tinglik, sest kirjapilt üldse ei võimalda jälgida kõiki foneetilisi nähtusi kuigi ja eriti veel ta-

nistab seda vana kirjaviis, millus praegu nõik oma tööd kirjutas Jannsen.

Jannseni keelt on tõõs võrreldud käesoleval sajandil kogutud murdematerjalidega, mis leiduvad TRÜ eesti keele kateedri murdematerjalide kogus. Peale selle on kasutatud „töö autori enese poolt 1956. a. suvel Jannseni sünnikohast kogutud murdematerjale. Murdesõnu on kontrollitud F. J. Wiedemanni sõnaraamatu abil ja ~~eesti~~ Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnavarakogus.

Pole küll päris õige Jannseni keelt võrrelda tänapäeva vändra murrakuga, kuid sel on paratamatu, sest tema naasajäst murdenogusid pole olemas. Kõigi esitatud Jannseni kulenäidete järel on sulgudes toodud viited. Tähed märgivad teost, kust näide on võetud, selle järel teose ilmumise aasta või kogu number (nooma numbriga), süs lehekülji number ja ajalehtede puhul ka veerg. Iga peatüki lõpus on lühidalt kokku võetud murdelised jooned. Töö lõpus on üldine kokkuvõte kogu tööst.

x x

x

J. W. Jannsen[1]; esimene eesti elukutseline ajakirjanik, kirjanik ja mitmekülgne rahvuslik tegelane, sündis Vana-Vändra vesski möldri pojana arvatavasti 4. mail 1819. Esimesed lapsepõlveaastad veetis ta isakodus. Veskilüste käest õppis terane poisike ilusat rahvalikku keelt ja lopsakat nalja. Isa suri, kui Jannsen oli 7 a. Mõne aasta pärast anti poiss Alue-Vändra Särghaua talu karjaseks. Et Jannsen oli terane ja andekas laps, siis pandi ta Vändra kihelkonna- ehk köstrikooli. Tolleaegne Vändra koguduse õpetaja Karl Körber, kuuldes Jannseni ilusat lauluhäält ja tähele pannes ta andekust, võttis noormehe enda juurde kutsarins ja hakkas teda raviisil edasi õpetama. Õpetaja Körberi kirjanduslik tegevus innustas nähtavasti ka Jannsenit. 1845. a. palub ta ajalehe väljaandmise luba, aga asjata. Siis tõlgib ta suure kogu vaimulikke laule „Sioni-Laulo-Kandle" nime all ja 1848 hakkab Jannsen perioodilist juttude kogu „Sannumetoja" välja andma (I–VII, 1848–1860). Need

1. Vt. Eesti bibliograafiline leksikon, Tartu 1926–29.

raamatud olid lihtsas, selges keeles kirjutatud ja levisid küllesti rahva hulgas. Aastal 1851 läks Jannsen Pärnu Ülejõele koolmeistriks. 1857. a. tuli lõpuks ammuigatsetud ajalehe väljaandmise luba Pärnu trükikojaomanikku T. W. Borni nimele ja Jannsen asus lehe toimetajaks. Esimene number „Pärno Postimeest" ilmus 5. juunil 1875. a.

1863. a. asus Jannsen Tartusse elama ja alates 1. jaanuarist 1864 hakkas „Eesti Postimeest" välja andma. Jannsen suri Tartus 1890. a., olles elanud 10 viimast eluaastat halvatuna.

* * *

Peaaegu iga autori keelitarvitusus on tunda lokaalset kololiiti. Eriti tugev on see aga Jannsenil. See on ka arusaadav, sest see oli aeg, mil alles kujunes ühtne eesti rahvus ja ühine rahvuslik kirjakeel.

Jannsen tunnetas küllalt selgesti senise kirikukirjanduse keele puudusi ja püüdis läheneda elavale rahvakeelele. Et ta oli pärit Vändrast, siis on päris loomulik, Jannseni keele-

tarvituses esineb tugev vändra murrakut mõju. Lähemalt Jannseni keelega tutvudes näeme, et täiesti rahvalikule pinnale ta siiski ei jõua. Tema küllalt konservatiivne iseloom ei suuda kuigi kergesti vabaneda paljudest iganenud traditsioonidest. Üks niisugune näide on kirjaviisi küsimus. Alguses on ta ühe kirjaviisi äge vastane. Hiljem muutub leplikumaks ja allus 1872. a. on ta jõudnud niikaugele, et lähb ka iso viimase üle ühele meele kirjaviisile.

Kui lugeda Jannseni kirjutisi kultküsimustest, näeme, kuivõrd pidurdasid tema kirikukiriäänduse traditsioonid. „Kolmanda Sannumetoja" esssõnas Jannsen kirjutab: „Kuf kirjab: „poia, koia, aia, maia," peab iggamoru seisma poica, koia, maia;" [1]. Siit näeme, et ta peab rahvakeelseid vorme veaks ja palub lugejat need vead ära parandada.

1863. a. jõuab Jannsen juba tunnistada, et varasem kirjakeel on pärit eesti keelt mittetundjatelt ja on rahvakeelest kaugel. Ta ütleb, et „Piiblis seisab

1. J. W. Jannsen. Kolmas Sannumetoja, Tartu 1850, essona.

monni, Janna, Joudma, jõudma, noudma, tousma, jõäl, nõäl, wooras jne. Kes räägib nenda ehk on nenda räkinud? Eestlane isseennesest küll mitte,..." (PP 1863, 277). Ja tõepoolest niisuguseid vorme tal hilisemal perioodil enam ei esine. Kuidas Jannsen sinnamaale jõudis, sellest kirjutab ta ise järgmist: „.... kui raske mul on üht nõige rahvale tutwans Janud wigga paranda-da, mis seläbbi, et ka pühhas kirjas seisab, otsego pühhitsetud on. Se wõib küll nõdrus olla, agga kui sedda teen, siis on mul eestotsa mõnni aeg ikka nenda, nago ollensin melega mõne kirriko jpengi katkimurdnud. Nenda olli mul esmalt, kui Janna Jõnnans teggin."[1] Jannsen ütleb veel edasi, et tal oli samasugune tunne ka sõnade seadus, peal, joead, aad, maad jne. kirjutamisega. Ainult Masingu autoriteet on julgustanud teda publikeele vigaseid vorme rahvakeelsetega asendama.[2]

Ka sõna pitk tunnistab Jannsen va-

---

1. F. W. Jannsen, Mis eestimehhed eestikeelest ja kirjast kõmelevad, Perno Postimees 1863, nr. 36, lk. 283.
2. Sealsamas.

leks, aga ometi ei julge ta sel puhul „kiiruumööblit" lõhkuma hakata ja kogu oma loomingu vältel kirjutab pitk (EL 1860,6), pitka (EP 1871,79,2) pitkad riided (SI 101) jne.

Peale selle esineb Jannsenil veel teisigi nähtusi, mis ta keelest jätkab tolleaegse kirjaviisi traditsiooni, näit.: o esinemine järgsilbides: tänno (SLK 1845,312), kahjo (SIII 8), nago (SII 31) muidogi (EP 1868,101,1) jne. Samuti us-sufiksitega sõnades ol esinemine on omane tolleaegsele kirjaviisile: naelolus (SI 170), kurbolus (EP 1868,200) jne. Lihtmineviku mitmuse 3. pööre esineb kujul: näitasiwad (EP 1868, 90,1), tormasiwad (EP 1872,316,2), ütlesiwad (EP 1872,308,2) jne.

Tollealgset keelepruuki jätkab Jannsen ka objekti tähistamisel, näit.: „.... kingin sedda rahha sinnule...." (SI 83), „Ja on sedda mõnistamise pilwe mõda saatnud,...." (PP 1857-58, 212), „Warsi wõtsid nemmad poisikest wasto" (SII 118).

Jannseni kohta võib öelda seda, et ta on väga ebajärjekindel:

kord kirjutab nii, kord tüsiti. Sageli võib isegi ühes lauses mõni sõna esineda mitmel erisugusel kujul. Töös on selle kohta toodud ka mõningaid näiteid.

Töös vaadeldud murdelistele jäänte kohta tuleks öelda ka seda, et nii mõnigikord satuvad need kokku tol ajajärgul üldiselt tarvitatavate vormidega. See on ka loomulik, sest sel ajajärgul eesti rahvuslik kirjakeel ju alles kujunes ja temas võisidlesid mitme eri murde elemendid omavahel.

Foneetika

A. Konsonantism

I. Klusiilid.

1. Kaksikkonsonant sõna algul.

J. W. Jannseni keeletarvitust jälgides näeme, et kaksikkonsonandi osas esineb tal mõningaid kõvalenaldunuisi kirjakeelest. Kaksikkonsonandi puudumist mõnede sõnade algul võime pidada ühens vändra murraku mõjuus. Sõnaalgulises konsonantühendis võib puududa esimene komponent, näit.: nisso=lide (SP 1837-58, 175, 2), niips (S II 64), nuli (S III 63), witungi (S II 34), lekkiol (S II 13), Weitsima (S II 69); selle kõrval võib esineda sama sõna ka kaksikkonsonandiga, näit.: Sweitsima (S II 56); vrd vän lâs (H-49, 4), nîps (ER), nûs (S-120, 10). Mõnikord

esineb ka vastupidine nähtus: konsonant-ühendi esimene komponent on säilinud ja teine kadunud, näit.: kabbiseb (PP 1857-58, 25, 1), riipsokesse (SIII 252), paoksile (SVII 118); vrd. Väm kabin (ZR), küps (ZR).

Jannsenil esineb ka üksikuid sõnu, kus puuduva konsonandi märkimisens sõna algul on tarvitatud ülakoma: 'lafi (SVIII 27), 'riips (SVI 64), 'roua (PP 1857-58, 205, 2), 'reili (PP 1857-58, 205, 2). Tuleb märkida, et tol ajal üldiselt kasutati apostroofi puuduva tähe märkimisens. Näib, et Jannsen on märganud nendus sõnades kaksikkonsonandi esinemist, kuid ometi kirjutab ta murdepäraselt.

Kaksikkonsonant sõna algul puudub Jannsenil võrdlemisi vähestes sõnades ja on märgata: pidevat tendentsi ülemineku täiesti kirjakeelsele tarvitusviisile. Tartu perioodil murdepärasus kaob peaaegu täielikult. Materjali läbitöötamisel õnnestus leida ainult paar sõna, kus puudub kaksikkonsonant sõna algul, näit.: riipsud (EP 1870, 21) ja 'riipso (EP 1870, 6, 2).

Kaksikkonsonandi pundumine sõna algul on keeleajalooliselt vana nähtus, pärit läänemeresoome aluskeelest. Peale vändra murraku esineb seda veel läänemurde lõuna- ja läänеosas, saartel ja mulgi alal.

2. Klusiilid sõna sees.

a) Pearõhulise nasaali ja liikvida järel.

Jannsenil esineb ka mõningates sõnades niisugune murdepärane nähtus, et mediaklusiil on tugevnenud, kui see sisekaod tõttu sattus helitusse naabrusse: kantʃid (SI 26), illeiltʃe (SII 87) jne.; vrd. Vän ainitsin (H-109,8), kanitsiD (ZR).

joon- tüübi illatiivis on kasutatud murdepäraseid vorme, mis häälikuarengu seisukohalt ongi ootuspärased: jure (EP 1871, 253, 2), kele (< x kēlehen) (SI 47), mele (EP 1872, 253, 2), äre (SIII 62); vrd. Vän jûre (ZR), kîle (ZR), mêlu (ZR), ärv (ZR).

Verbide andma, kandma, tundma nud- partitsiiris Jannsen kasutab murdelisi keeleajalooliselt ebaregulipäraselt arenenud vorme (x antanut >) annud

(EP 1871, 299, 2) kannud (EP 1871, 291, 2), tunnud (EP 1872, 291, 2); vrd. Vän annuD (ZR), tunnud (ZR)jne. Nagu üldiselt, nii on Jannsen ka siingi ebajärjekindel. Isegi ühes ja samas lauses võib esineda kaks erisugust vormi, näit.: „.... keda ja mulle ollid annud, ..., mis ja mulle ollid andnud;....

(SLK 1845, 64).

b) Silbi lõpul helilise konsonandi ees.

Sõnades latw, lubi, puder, põder ja sõber nasutab Jannsen murdepäraseid nõrgaastmelisi vorme kõigis käändeis, näit.: „...., maast ei paistnud kuskil enam ühte mäekinko egga pu ladwa." (SII 41), ladwade (SII 53), „ Nemmad tewad põldo, püüdwad kallo, põlletawad lubjà ...." (PP 1860, 60, 2), „...., koddo ei olle wist kegi mu, kui perrenaene, kes lõunaus pudro kedab." (EP 1868, 202, 2), kaks noort põdra (EP 1871, 143. 2), kaus lõbra (SII 98), palju lõbro (SII 192), lõbrade (EP 1870, 75, 3), lõbradelt (SII 51), lõbradele (EP 1869, 59. 3), lõbrus (PP 1857-58, 21, 1); vrd. Vän pû laDwà (ZR), lebraDeGa (ZR), tuBà lubjama (ZR), aŭnà kaššile puDrù (ZR).

c) Silbi lõpul helitu konsonandi ees.

Erinevalt kirjakeelest esineb Jannseni keeletarvituses murdelist mediate tugevnemist, mil need teatavas vormis satuvad helitu hääliku ette, näit.: hoitfid (SI 30), leitfid (SP 1857-58, 66,1); vrd. Vän ütse (H-49,5), rautsed (H-49,5), seutku (H-49,5).

d) ks-ühendis.

Siin esineb Jannsenil murdepärasust ainult sõnas jooksma, mis tavalise kirjakeelse vormi -jooksma (SP 1857-58, 8,1) kõrval esineb ka joosma (SI 29), joofis (SP 1857-58, 76,1), jofens (ES 1869, 59,2); vrd. Vän jõsma : josen (H-109,11).

e) hk- ja ht-ühendites.

Nendest ühenditest on klusiil kadunud ja selga sõnad muutunud nõrgaastmelisteks: rehhendama (SI 66), rehhendamist (SP 1857-58, 22,2), tohhrdawad (ES 1879, 9,1), tohhrdand (SI 183) jne.; vrd. Vän rehendama (H-49-19), tohrdab (ZR).

3. Mediaklusiil ainsuse osastava lõpul.

aasta-raamat-tüüpi sõnadus esineb mõnikord keelejalooliselt ootuspärane 2. ainsuse osastava lõpul; näiteks:

„.... waid woikſin isse kutſarid

piddada;...." (SII 103) (vrd. *matalata > madalaD), „...., kes monda lähhemad liima ja muid feddajuggufid asjo tunnewad." (SII 51), „Paar mõnnufad kõrwalopfo, kus nuid faand ja kuida fe tulnud." (SII 1), „.... tullid kaks noort pealikud...." (SIII 17), „.... fedda pabberid leikafid nemmad...." (SII 177) jne.; vrd. Vän ästaD (T-120,2), nämattuD (T-49,7), ilusaD (T-49,7).

4. Klusiil ne-sõnades.

ne-sõnade genitiivi tulek t-element, mis jõusib ka teistes genitiivist tulutatud käändeis: karjatfed (PP 1857-58,1,1), karjatfekiri (EP 1872,310,3), karjatfeid (EP 1868,137,1), kollatfed (PP 1859,121,1), näljatfel (EL 1860,132), rannaäärtfed (PP 1857-58,16,2), farnatfed (EP 1860,40,1), farnatfeks (EP 1871,81,3); vrd. Vän külä kaŕjatseD (ZR), tolmutseD (ZR).

See nähtus esineb peale vändra murraku peaaegu kogu läänemurde alal ja osalt ka saartel. Vanemas kirjakeeles olid niisugused vormid üldiselt tarvitusel.

5. Kolme konsonandi ühendid.

Algupäräse kolmikkonsonandiga (zdr) sõnas kedrama esineb meediaklusiil nii ma- kui da-infinitiivis ja sõna esineb Jannseni murdelisel kujul ilma astmevahelduseta: kedrama (SII 62), kedrada (EP 69,28,1); vrd. Vän kedrama : kedran (H-49,9).

Ühtsus murdejooneus Jannseni keeletarvituses võib lugeda ka klusiili väljalangemist mõningatis sõnadus kolmekonsonandi ühendist: „.... agga isfa on wist Peaft jamfins läinud,...“ (SII 198), „...., kas ja armastad mind tõeste, või jamfid muido aiawiteks.“ (PP 1859, 195,2), fui=kamfolid 'kompsoniad' (PP 1859, 171,2), kamfon (SI 146), kalfud (SIII 122), konfad (PP 1857-58, 197,2), kahhekorne (PP 1857-58, 33,2), kårfutawad (PP 1857-58, 132,1), umrohhi (SII 168), varfi 'varsti' (PP 1860, 145,1); vrd. Vän ſiampsima : ſiamsiß (H-49,10), ſiömsikkas (H-49,10), konts : koňsà (LR), varssi (T-120,9).

Vaadeldud nähtus hakkab Jannsenil hiljem kaduma. „Eesti Postimehest“ 1868.–72.a. õmmestus leida ainult paar niisugust näidet: umrohhi (EP 1869, õ, 3) ja varfi (EP 1868, 100,2).

6. Klusiilid sõna lõpus.

Ainult sõna õlu nominatiivis on algupärane t lõpus jäänud: „Rinna tõbbi ja waeja õlut on mollemad nuulsad,..." (PP 1857-58, 221, 1); vrd. Vän õlut (H-49, 17). See on na vändra murrakus ainuke sõna, mus muistne t on sõna lõpus jäänud.

II. Klusiilide nõrgad vasted.

1. d-spirant.

a) Pearöhulise silbi vokaali ja diftongi järel on Jannseni keeletarvitusse d kadunud (samuti nii mijakeelsi). Sõnades nägema ja äestama esineb murdepärane diftongi assimileerumine pikaks vokaaliks: nää̆b (EP 1868, 138, 1), ää̆stama (EP 1868, 130, 1); vrd. Vän nän (ZR) ä̆stas (ZR). i-lõpulistes diftongides on d-spirandi rada tõttu i > j-ks ja see omakorda madaldunud e poole nagu vändra murrakski: (õuisan) aea (EP 1870, 7, 1), aeal (SVII 5), aeal (EP 1868, 131, 1), aeans (EP 1870, 7, 1), poeoke (SIII 62), poeatüütar (EP 1869, 31, 1); vrd. Vän aeä (ZR), poeä (ZR).

b) Liikvida järel (lð).

ld-ühendis on spirant assimileerunud l-ga: tellel (EP 1871, 265, 2); vrd. Vän nällare (H-49, 18),

telled (H-109,15) jne. Sageli esineb ka vastupidine nähtus, nimelt oodatava spirandi kao asemel on mediaaklusiil (.t.a. inessiivis): ello alges 'elumajal' (SII 170), külges (SII 52), norgus (PP 1857-58, 224,1), nälgas (EP 1870, 173,1), felgas (SII 32); vrd. Tän Kŭlĝes (ZR), nälĝas (ZR), selĝas (ZR).

2. δ-spirant.

a) Pärõhulise silbi vokaali ja diftongi järel, mis kirjakeeles δ-spiranti asendab j, on see muutunud ę-us: koęo (EP 1870, 17,2), wangikoęa (SIII 68), palwekoęad (EP 1870, 4,1), eeskoęas (EP 1870, 2,3), raęalt (EP 1869, 37, 3); vrd. Tän koęo (H-49,21), paęa (H-49,21). Esineb ka sõnu, mis j on hoopis kadunud: saawõrra (SII 15), „—kuida ja waene selle jure sao kätte üksi olled mahhajänud?" (SIII 2), kans soameelt (SII 9), soawäädad (EL 1860, 16); vrd. Tän saDü: saęo (ZR), seęas (ZR). da-infinitiiv sõnast keema esineb kujul kia (PP 1860, 111,1); vrd. Tän kija (ZR) (< kēdäk). See mundiline vorm ongi ruleajalooliselt õigem kui tänapäeva kirjakeelne vorm keeda.

δ-spirandi puhul esineb samuti

spirandi kao asemel inessiivis meedia: aadus (SI 128), haudas (EP 1869, 50, 3), kõidus (SVII 4), ridus (PP 1857-58, 38, 1), prodis (PP 1857-38, 3. 2); vrd. Vän aidas (ZR), prõdis (ZR).

b) Pearõhulise silbi nasaali ja liuvida järel on d-spirant harilikult kadunud. Sellist erandina on murrandile omane tugevaastmeline inessiiv, näit.: nikkelkondas (SII 120), makondas (PP 1857-58, 14. 1), tandas (SII 83), rindus (EP 1869, 76, 1), tundis 'tunnis' (EP 1868, 105, 1), kaldas (PP 1857-58, 8. 1), kõrdes (SII 144), muldas (EP 1870, 7, 3); vrd. Vän riṅdus (ZR), tuṅdis 'tunnis' (ZR), kalḍas (ZR), mulḍas (ZR).

3. b-spirant.

a) Pearõhulise silbi vokaali järel b-spirant on kadunud sõnas hoburne: hoost (EP 1870, 17, 2); vrd. Vän õst) õstega (8-49, 24).

b) Pearõhulise silbi nasaali ja liuvida järel mb-ühendis on toimunud assimilatsioon mm-us mitte ainult nõrga astme vormides, vaid see on ühtlustunud ka vormides, kus tulenes oodata mb esinemist, näiteks: kummas (PP 1857-58, 102, 1), lamma (SI 80), nummur (SIII 58), numrust (PP 1859, 41, 2), numrid

(S III 58), numre (PP 1857-58, 10, 2), nummert (PP 1857-58, 10, 2), numris (EP 1871, 311, 2), numrift (EP 1870, 12, 2), jamlaft (PP 1857-58, 72, 2), jamlaid (EP 1869, 31, 1), wemla (EP 1870, 82, 3), wemlaga (S II 196); vrd. Vän kuŭmàs : kuùma (H-109, 8), laŭmàs : laùma (H-109, 8), nuŭmir : nuùre (LR), samlane (LR), veùla (LR).

Nõrga astme vormid on üldisturund ka sõnadus nagu : alw (EL 1860, 35), kõlwab (PP 1857--58, 83, 2), pulwer (EP 1869, 10, 2), pulwert (PP 1857-58, 28, 1), pulwrius (PP 1857-58, 41, 1), pulwriga (EP 1870, 168, 1); samuti : kurw 'kurb' (S II 30), „ Mõttelge Jedda kurwa luggu, ..." (PP 1857-58, 92, 1) kurwi 'kurbi' (EP 1869, 78, 2), kõrwemas (PP 1857-58, 88, 1), warwad (PP 1859, 187, 2); vrd. Vän alv (LR), kelvab (LR), pulver (LR), kuiv lugu (LR), kõrvend (H-49, 25), varvad (LR).

III. Nasaalid.

Omapärane vorm esineb Jannsenil sõnast tänavu : „ Kus jüis jagganatte luggu tänmudi aasta jäeb?" (S III 246). K. Mihkels - Mihkla andmetel tuntanse seda ka vändra murrangus, kuid kasutatanse harvem kui vormi tämmudi (H-49, 27). Peale Vändra tuntanse n-list vormi veel Audrus ja Pärnu ümbruses. [1]

1. Vt. Eesti murdatlas II vihik, Tartu 1938, kaart 52.

IV. Poolvokaalid (j, v).

j

Sõna sees madalate vokaalide vahel on j sageli muutunud l-ks: alada (SIII 60), alama (EP 1870, 2, 1), alas (SIII 62), alalikus (EP 1870, 14, 1), aloti (EP 1869, 9, 1), mala (EP 1870, 2, 1), malas (EP 1870, 2, 1), haigumalade (EP 1870, 1, 1); vrd. Vän a,eà (H-49, 46), vaeuttama (H-49, 46), ma,eà (H-109, 20).

Sõnas soojem, kus nirjakeelse j-le järgneb l, on esimene pikk vokaal lühenenud ja j l-ga assimileerunud. Selle tagajärjel on tekkinud diftong oe: joem (PP 1857-58, 214, 1), joema (PP 1857-58, 137, 1), joemad (EP 1870, 166, 2), samuti ka sõnas sool, näit.: joca (EP 1870, 3, 2), jocad (EP 1870, 1, 2); vrd. Vän soem tuzà (ZR), so,eà ilmaga (ZR).

hj-ühendis on j kadunud: tühhendab (PP 1857-58, 21), tühhendada (PP 1857-58, 300, 1), tühhendamisse jurus (SII 7); vrd. Vän tühi: tühà (ZR), tühendama (ZR).

v

Sõnasisene v on kadunud labiaalvokaalide (o, u, ü) naabrusest järgmistes sõnades: tui (SII 92), tuikene (SII 17) Jui (SII 62), Juil (EP 1869, 19, 2), Juiste esimese jühha hommiko (SVII 24); vrd. Vän tui (H-109, 22), Sui (H-109, 22).

v on kadunud sõna sees ka tingimusel, kui ta ees on konsonant ja talle järgneb labiaalvokaal või i: „Sansamaal on sefugguine kahhekorrne külli tuttav asji." (PP 1857-58, 33, 2), „.... ei olnud .... ei semet egga seemne külliat" (SI 22), „...., Karl Smitt olli ühhe küllimisse masina teinud." (PP 1857-58, 140, 1), „.... siis külli liivaga seggatud seemned mahha...." (PP 1857-58, 312, 1), talline (PP 1860, 143, 2), tallisel (SII 149); vrd. Vän külima (H-109, 22), taline (ZR).

Teale eespoolтoodute esineb Jannsenil veel niisuguseid murdepäraseid sõnu, kus v sõna lõpust on kadunud: kalo (SIII 133), palla (SIII 53), pä 'päev' (EL 1860, 15); vrd. Vän ka, ei (H-109, 22), palä (ZR). Sõna päev esineb Jannsenil v-ga lõppevana, kord ilma:

„Tänna on se kallis pä
Millal meie Keisri herral
Sündimise pääw on kä! (EL 1860, 15).

Sõna lõpust vv-, sv-ühendist on samuti v kadunud, näit.: „.... mis kül mingisuggust kahjo polle teinud, agga sillegipärast keik südda talwe aial arro asji ja imme asji küllalt on...." (PP 1857-58,

219,2), „.... nelli kõnart pitk - karrune mõts peas, pitk walge rie ümber, ...“ (PP 1857-58, 176,1), „...., mis kaapsa kasfule wägga joudu annab.“ (PP 1857-58, 89,2); vrd. Vän karune koer (LR), kasuma, kasu (H-49, 51).

v>B esineb sõnas taimelava: „Igga nifuggufe taimelabba juus feifab oma kärner, ...“ (PP 1857-58, 22,2), „Kolid puawad kiriko taimelabbad ollema.“ (PP 1857-58, 22,2). Seda nähtust võime ühendada vändra murrangu ja üldse läänemurdes esineva v muutusega b-ks, näiteks sõnades kebä, kibi.

Kokkuvõte.

Konsonantismi alal esinevad J. W. Jannseni kuulutarvituses järgmised murdejooned:

1. Mõningatel sõnadel puudub kausikonsonant sõna algul: üüps, uhi, leenid jne.
2. Pearõhulise silbi nasaali ja liikvida järel olev hilitusse naabrusse sattunud meediaklusiil on tugevnenud: kantfid, üllenltfe jne.

jalg-tüübi illatiivis on 2 kaadumud: jure, kele, mele; samuti nud-partitsiibist nasaalide vahelt: annud, kannud, tunnud.

3. Sõnades latv, lupjama, pudur, põder ja sõber on nõrk aste üldistunud kõikides käänetes: ladwade, põbraalest, põlletawad lubja jne.

4. Klusiilid silbi lõpul helitu konsonandi ees on tugevnenud: hoitfid, leitfid.

5. ks>s sõnas jõoksma : jõosma, jõoßis jne.

6. hk- ja ht-ühendeitest on klusiil kaadumud: rehhendama, tohtердama.

7. aasta-raamat-tüüpis on ainsuse a osastava lõpp 2: kutsarid, lähhemad, sedda pabberid jne.

8. ne-sõnade tüves esineb t-element: karjatfed, näljatfel jne.

9. Kolme konsonandi ühendis esineb klusiilide väljalangemist: jämfiks, kalfud, varfi jne.

10. Sõnas õlut on sõnalõpu muistne t püsinud.

11. Sõrandid on pearõhulise silbi vo-

kaali ja diftongi järel kadunud ja sageli j > e : nääb, aea, koeo jne.

12. Spirandid pearõhulise silbi nasaali ja liikvida järel on assimileerunud: kummas, lamma, tullud jne.

13. Kõrga astme vormid on üldistunud sõnades: alv, nõlvab, pulvriks jne.

14. j on madalate vokaalide vahel muutunud e-ks: aeama, aeoti, mala jne.

15. hj-ühendist on j kadunud: tühkendada, tühkendab jne.

16. Sõnasisene v on kadunud labiaalvokaalide kõrvalt: juui, tui, juiste jne.

17. Sõna lõpust on v kadunud, näit.: külli, palla, pä 'päev', arro 'hari' jne.

19. v > b sõnas taimelabba 'taimelava'.

B. Vokalism

I. Esimese silbi vokaalid.

1. Lühikesed vokaalid.

Lühikeste vokaalide puhul esineb Jamseni murdetarvituses järgmisi murdepäraseid erijooni: a on ja mõjul muutunud ä-ks: jäggatud (SIII 56), jäggelemine (PP 1857-58, 64, 2), jänus (SI 8); vrd. Vän jäägama (H-49, 54), jäänü (H-49, 54).

a jukerdumist näeme sõnades aapterri (SII 6) ja raapfad (PP 1857-58, 34, 1); vrd. Vän kälender (H-109, 25), värvitsema (ZR) jm.

o on jukerdunud sõnas hoomfe (SI 174), hoomfens (SII 201); vrd. Vän õmè (EMK aant 51). e-i: nihlwiddo (SI 116), widdage (SI 150); vrd. Vän vidama (H-109, 26).

Mõnel juhul võib ka i muutuda e-us: jrengi (SII, 185), jrengide (EP 1868, 94, 2), jenna (PP 1857-58, 19, 2); vrd. Vän jrenk (ZR), jenna (H-109, 27), mettü (H-109, 27).

Sõnas ujuma on toimunud esimese silbi u madaldumine: ojuma (EP 1869, 5, 2), oiumas (SII 159), ojuda (EP 1870, 7, 1), ojudus (PP 1857-58, 231, 2), ojus (SI 28); vrd. Vän ojuvaz (ZR).

Nähtus, et esimese silbi vokaal on nõrgenenud, esineb sõnas villedamad (SP 1857--58, 115, 1); vrd. Vän proiš on vilè jõsma (ZR).

2. Pikad vokaalid.

Sageli pikk e esimeses silbis on nõrgenenud, näit.: niid (PP 1859, 88, 1), jüniine (S III 85); vrd. Vän sēnèd (H-109, 29), jüniinne (H-109, 29). Murdepärane on ka esimese silbi pikkade vokaalide diftongistumine: hiälega (EL 1860, 24), jiäleb (S VI 40), mamõeclud (EP 1868, 138, 1), mõedetanje (EP 1868, 163, 1), mõeka (EP 1868, 182, 2), mõegad (EL 1860, 21), võeral (EP 1868, 182, 2), võeraft (EP 1868, 137, 1) jne.; vrd. Vän siäl (T-120, 1), veèras (ZR), (H-109, 29), mõeb (H-109, 29), mõèk (H-109, 29) jne. Nii nagu murdeski, esineb ka jaanseniil kõrvuti diftongi õe-ga pikk vokaal: Tõmustab (EP 1868, 122, 1); vrd. Vän Tõmis (H-109, 29).

Pikk üü esineb diftongina sõnas hüüdis (S III 5); vrd. Vän küün: küèné (H-109, 29), rüüd üü-diftong on põhja-eesti murretes laialt (ZR) levinud, seda ei saa siduda ainult vändra murrakuga. Jaanseniil esineb diftong ainult ühel korral (läbivaadatud materjali ulatuses), sellepärast

võib oletada, et see on tema kultuurivituses juhuslik.

3. Diftongid.

Kvalitatiivseid muutusi esineb peamiselt järelkomponendi osas, näiteks algupärane ai-diftong esineb ae kujul: „Ka minna ollen hiljuti Juurvcaea wärrawas jlsnud ...." (EP 1868, 125, 2), „Kirrikud ja Jurnoaad peawad pühhad ollema." (EP 1870, 9, 1), aegutada (PP 1857-58, 394, 1), aegutab (EL 1860, 130), aegutas (SP VII 12), laened (SP I 3), laenete (PP 1857-58, 230, 1), laenetesse (PP 1857-58, 23, 2), laenetes (EP 1868, 33, 1), maegutab (EL 1860, 130), perinaene (SP II 5), naelsed (PP 1857-58, 7, 2), naisterahwas (EP 1872, 302, 2), naelsi (SP III 118), paeguti (EP 1869, 55, 3); vrd. Vän laenè (H-49, 62), naenè (H-49, 62), paegal (H-49, 62), saeme (H-109, 30).

i alanemine e-ks on iseloomulik vändrale ja ka pea kogu läänemurde alale. Teiselt poolt oli ae jne. esinemine omane ka kogu tallinnale kirjakeelele sõnades, nagu naene, laene jt.

i alanemist esineb ka veel öi diftongi puhul, näit.: põegeti (PP 1857-58, 33, 2), võemata (EP 1872, 3); vrd. Vän lõegatti (H-49, 63), võematta (H-49, 63).

Sõnades, kus spirandi kadumise tagajärjel on tekkinud diftong äe (*äjrestämähen > äestama), esineb sageli e assimileerumine ä-ga, millu tagajärjel on tekkinud pikk vokaal: kääd (EL 1860,26), kääft (SII 46), määb (EL 1860,50), nääb (EP 1868,138,1), näme (SII,52), nääns (SII 98), vääs (SP 1857-58,1.2), äästama (EP 1868, 130,1), äästamift (SP 1857-58,1,2); md. Vän kâd (ZR), nâvad (ZR), ästama (ZR), kävad (ZR).

II. Järgsilpide vokaalid.

1. Üksikvokaalid.

a) Vokaalharmoonia.

Esineb ainult ä harmooniat h-häälikuu järel: lähhäb (EP 1868,101,2), ei lähhä (EP 1870,7,1), lähhäkfid (EP 1868,101,1), nähhä (SP 1857-68, 72,2), pähhä (SII 129), fähhärdune (SII 41), vähhä (SII 4), wähhämaift (SIII 5); md. Vän lähän (ZR), pähä (ZR), vähä (ZR). Sõnast läheb esineb ka omapärane vokaalharmoonialt ülemineekuvorm lähhab (SII 14).

b) Sõna tüvevokaali muutumine.

Terve rida astmevahelduseta sõnu, mis kirjakeeles on i-tüvelised esinevad Jann-

senil e-tüvelistena, näit.: aadrulaskmi-lelt (PP 1857-58, 375, 2), hamre (SI 106), kiikru (PP 1859, 62, 1), kimled (SI 75), latre (SII 150), lühtred (PP 1857-58, 148, 1), Mihkle (EP 1869, 123, 2), ministreks (PP 1857-58, 223, 2), mundrega (EP 1869, 37, 3), möldre (SI 71), naabre (SI 152), pähkled (SI 42), rõõwled (PP 1860, 72, 1), sõnumed (EP 1868, 148, 2), tiigred (SI 32), tohtre (EP 1869, 167, 3), wankre (SII 86), weskelt (PP 1857-58, 9, 2). Sendi hulgas esineb ka paar astmevahelduslikku sõna: koples (PP 1857-58, 169, 2) ja hiinaküne (SII 128). Sõnas kippar esineb genitiivi e ka nominatiivis: kippre (SII 3), kippper (SII 3); vrd. Vän muiàdrus (LR), kõlmeüstrel (J-120, 14), kõštre (J-120, 1), püble (J-224, 1), sahores (J-120, 18) jne.

Paar i-tüvelist sõna esinevad a-tüvelistena, näit.: märma orja (SIII 91), ozila 'oreli' (EL 1860, 6); vrd. Vän määmà pü (LR), ozila märjo (LR).

c) Muutusi sufiksites.

Peaaegu kõikides liidetes on i muutunud e-ks:

-line > -lene: abilesi (EP 1869, 2, 2), kahhetahhulesi (PP 1860, 143, 1); vrd. Vän paëli abilesi (LR), aiklene (H-49, 70);

-mini > -mine: waggusimenne (SII 10);

-mini > -mine : kangemine (SÕ I 27), kauemine (SÕ I 180); vrd. vän tagumine (H-49,69), kaugemine (LR);

-sti > -ste : aegjaste (EP 1868, 105, 1), aujaste (SÕ II 30), heaste (EP 1868, 131, 2), häddaste (EP 1870, 11, 1), hõlpjaste (EP 1869, 59, 3), illuste (PP 1859, 61, 1), iggaveste (SÕ II 3), julguste (SÕ II 19), jõudsaste (EP 1870, 166, 2), kanguste (SÕ II 7), kergeste (EP 1870, 83, 1), kibbedaste (EP 1869, 50, 3), nobbedaste (LP 1870, 4), raskeste (PP 1857-58, 2, 1), rohkeste (EP 1870, 74, 2), rummalaste (SÕ II 59), laggedaste (EP 1870, 1, 1), selgeste (SÕ I 2), tõeste (SÕ II 43), ueste (SÕ II 29), vannaste (EP 1868, 126, 2) jne.; vrd. vän kenaste (T-120, 2), toudaste (LR), vanaste (H-49, 69), sandiste (H-109, 32);

-si > -se : väggise (EP 1868, 149, 1) ja

-li > -le : põlele 'pooli' (SÕ I 3); vrd. vän väägise (LR), põlele (LR).

d) Ühtlustumisega teisi vokaalide muutusi järgsilbipides.

Teise silbi e asemel esineb sõnuti i, näiteks asesõnas isfi (SÕ I 312), kuid paralleelselt sellele on tarvitatud ka kujuneelset vormi isfe (SÕ I 50); vrd. vän isi (H-109, 31).

Ka vabidust tulema ja minema tuletatud noomenites esineb teises silbis e asemel i:

Siisk ,tulik (PP 1857-58, 153, 2), välja minik (PP 1857-58, 153, 2), enne rongi minnikut (EP 1868, 114, 2); vrd. Vän ,tulik (H-109, 31), minik (LR).

7 hi-ühendis sõna seis on samuti i muutunud e-ks, näit.: kühhe (PP 1857-58, 49, 2), köhhema (SI 75), köhheja (PP 1857-58, 7, 5), rohhe (PP 1857-58, 73, 2), rohhetsemist (SII 176), ei tohhe (PP 1859, 101, 1), tühhe (SII 52), „.... tullab seäl korraga karro metsawahhe karjá, ..." (PP 1857-58, 43, 2), „Sunib on langenud, Jamil wangis ja wahhe al Piterburgi liinna jadetud." (PP 1859, 70, 2); vrd. Vän ehettama (H-109, 31), tühè (H-109, 31), rohè (H-109, 31), pöhè (H-109, 31), köhès (H-109, 31) jm.

Sõnas parem on kirjakeele järgsilbi e asemel järjekindlalt a: param (SII 9), paramans (SII 14). Hiljem see murdeline joon Jannseni keeletavitusis peaaegu kaob. Tartu perioodist õnnestus leida vaid üksainus näide selle kohta: parramalt (EP 1868, 175, 1); vrd. Vän paràm: parama (LR).

Peale eespooltoodute on Jannsenil veel terve rida sõnu, milledel järgsilpides esineb kirjakeelest erinevaid vokaale (omased väändna murrakuile), näit.: akande valgus (EP 1869, 2, 2), akandelt Jadin (SI 146); vrd. Vän akùande al (LR);

eddespiddi (EP 1869, 115, 1), taggaspiddi (PP 1860, 84, 2), kuid kõrvuti murdulisega esineb ka kirjakeelset sõnakuju, näit.: „Pärast lõunat läns tõld jälle eddasi ja eddeli, ..." (SII 134); vrd. Vän eDespiDi (ZR), tagaspiDi (S-120, 3); järsum (PP 1859, 38, 1), kewwadi (SII 34), kewwadiel (PP 1859, 80, 1), kuid ja kewwade (EP 1870, 166, 1); vrd. Vän järsum (ZR), kevaDi (ZR).

Murdepärasele kujul esineb alati sõna kitsi: „.... kes enne Sappi ju ja käe läbi renda valli ja kitse alund, ..." (SI, 128), kitse innime (PP 1859, 137, 2) jn.; vrd. Vän kitse peremes (ZR); mõdes (SI 33), sureja (PP 1860, 13, 2), õhtale, õuni (SVI 50) jt. on samuti murdulised; vrd. Vän vihm on mõDes jubà (ZR), sureja (ZR), õhta (H-49, 80), õuni (ZR).

2. Lisekaalisi nähtusi.

Kirjakulast erinevat vokaali kadu esineb vormidus, nagu jõõrge (PP 1857-58, 2, 1), katske (SII 198), lähwad (PP 1857-58, 17, 2), lähwad (EP 1870, 80, 1), lõnsid (SI 7), rääksid (SI 17); vrd. Vän katske (ZR), lähvàD (H-49, 29), räksiD (ZR).

Sisekaolistena esinevad ka mõned ma- ja da-infinitiivid ja nende käändelised vormid: kääńda (SS 1857-58, 101, 8), pöörda (SI 132), istma (SVIII 105), otsma (SS 1857-58, 152, 1), uskma (SI 124), pöörmas (ES 1868, 134, 1), kutsmatta (SS 1857-58, 401, 1) jne. Sõnas määrma (SI 154) esineb ülakooma puuduva vokaali märkimiseks. vrd. Vän näkma (ZR), otsma (H-109, 32), leŋma (H-109, 32), kutsmatta (ZR).

Mõnede sõnade sufiksites esineb ka vokaali väljalangemist. Keeleajalooliselt mitte ei nimeta seda nüüd sisekaoks, aga käesolevas töös vaatleme seda siiski koos nõrnide teiste sisekaoliste nähtustega: ernehirmutsed (SII 91), kolmenfi (SVII 72), tasfanfi (SI 218), weinfed (SIII 20); vrd. Vän väikseD (H-49, 75), nüüansi (ZR), tasansi (ZR).

Vokaali kadu esineb veel väga sageli ka nud- kesksõnas, näit.: keend (SI 224), kaddund (SII 37), näind (ES 1872, 302, 2), friddand (SII 5), roostetand (SII 33), faand (SII 1) jne. Kaoliste vormide kõrval esineb ka nõrgakulseid kaota vorme, näit.: „Kes teewast on jätnud, ning jõimesse läind." (SLK 1845, 29); vrd. Vän oĺnD (ZR), kĕlnD (ZR), lânD (H-109, 32).

Sõnas koorem puudub švaavokaal e, mis tennis häälduse hõlbustamise otstarbel pärast kaksikjalooliselt toimunud lõpukadu: koorm (EP 1870, 7, 3); vrd. Vän sõr kõrm (ZR).

Esineb ka nüüdsust nähtust, kus sõnast pole mitte üksik vokaal kadunud, vaid terve silp. Nii näitena on umbisikulise tegumoe tunnus välja langenud järgmistes sõnadis: kirjotanse (SP 1857-58, 21, 2), kuiwatanse (SP 1857-58, 25, 2), nimmetanse (SP 1857-58, 7, 2), pöllebanse (SII 88), walmistanse (SP 1857-58, 21, 2) jne., istutud (SP 1857-58, 55, 2), nimmetud (SP 1857-58, 19, 2) jne. Peale umbisikulise tegumoe esineb sõlbi väljalangumist ka praaris isikulise tegumoe vormis, näit.: kuiud (SII 150), unub (SII 44) ja unnus (SII 44); vrd. Vän kõpputtanse (ZR), istutuõ 'istutatud' (ZR), sõõdettanse (ZR), kuènõ pû (ZR), unuõ âi (ZR).

3. Lõpukadu.

Murdelist lõpukadu esineb adverbide liidetes, näit.: „ ...., ta pallemuknid tullid ikna ennam välja ja jälmad wanjid nenda anno, et häddaste nähha wõis." (SI 237), „ .... kuida

iggaüks kergelt ärvamoistab ...." (SII 62), „Kes röömsalt laulab, se ei pea vihha, ..." (EL 1860, 3), „Austria jõdda, tulli senna vahhele ja nõnda on asjad tänini allis polel." (EP 1868, 119, 1); vrd. Vän vanast (ZR), tõ on põlil (ZR) jne.

Sõnal inimene puudub mõnikord nesufiks: inime (PP 1857-58, 137, 2), kuid esineb ka pikem vorm nagu kirjakeeleski: innimenne (PP 1857-58, 105, 2); vrd. Vän inime (ZR), inime (T-120, 8).

Sõnades kapp, kehv, küps jt., kus kirjakeelus on toimunud lõpukadu, Jannseni keeletarvituse mudelise nähtusena püsib vokaal nimetavas: „...„ eigga höbbe asjade kapsi on tühhi!" " (SII 100), „Ollen minna kehwa ja waene, ..." (SIII 193), „...., jõ mis küpse, nägi mis tõsi, ..." (EP 1868, 187, 1), „Sada mo mus wokki sia, ..." (SIII 61); vrd. Vän kaŭšpi (ZR), kohvi (ZR), küŭsè (ZR).

Kokkuvõte.

Vokaalide osas esinevad Jannseni keeletarvituses järgmised murdepärased jooned:

1. Esimese silbi vokaalid:

1) lühikestes vokaaliidis on toimunud kvalitatiivseid ja kvantitatiivseid muutusi, näit.: jäggatud, jämus, widdage, pingi, senna, ojuma, willedamad, aapteeri, kaapsad, tuomse;

2) pikad vokaalid on mõnikord kõrgenenud või diftongistunud: niid, pirnike, heälega, piäle, mõegad, võoras, hüidis jne.;

3) algupärase au-diftongi järelkomponent on madaldunud: jurnualad, aegutab, pirenaene, paeguti jne.;

4) ä on assimileerunud ä-ga sõnades käädä, nääns, äästama jt.

2. Järgsilpide vokaalid:

1) vähesel määral esineb vokaalharmooniat (h-hääliku järel): lähhäb, nähhä, jähhä, vähhä jt.;

2) paljud i-tüvelised sõnad esinevad e-tüvelistena: hamre, nimled, silmale, tahtre, vannre jne. Paar i-tüvelist sõna esinevad a-tüvelistena: männa (puu), orila;

3) vokaalide muutusi on toimunud ka sufiksites: abilesi, wagusiminne, aufasto, illuste, kangeste, wäggise, polele 'poolt' jt.;

4) peale selle esineb veel mitmesuguseid teisi muutusi järgsilbides: isi, tulin, minnin, suhke, tühje, param, annan, eddaspiddi, taggaspiddi, kewwadi, nitse, mõdes, õhtale, auni jne.

3. Sisekadu:

1) sõnatüvest vokaal kadunud: katske, lähwad, pöörge, löpsid jne.;

2) sufiksitest: vinchirmutsed, kolmekõi, tasanõi, weiksed jne.;

3) nud-kesksõnas esineb vokaali kadu: läind, kaddund, näind, saand jt.;

4) sõnas koorm puudub švaavokaal;

5) umbisikulise tegumoe tunnus kadunud: kirjotanse, pöllitanse, walmistanse jne.;

4. Lõpukadu:

1) adverbide liitutus: häddaläst, kurgelt, polel 'pooleli' jne.;
2) sõnas inimene puudub ne-sufiks;
3) lõpukaota vormid nominatiivis: kappi, rehwa, küpse jne.

Morfoloogia

A. Noomen

Ainsus.

Nimetav e. nominatiiv.

Ainsuse nimetav on Jannsenil nii nagu kirjakeeleski lõputa. Mõnedest sõnadest esineb aga kirjakeelest erinevaid murdepäraseid vorme, näit.: wesfi ämb rik (SVIII 5), temma wannatuine (SI 223), kärblane (SI 42); vrd. Vän käiblane (ZR), ämbrik, vanaduine (ZR); sõnados orav, korsten, kurjategija, vaagen esinevad vändra murrakus, tuletusliitega -as. Nüüsugusel kujul esinevad need ka Jannsenil, näit.: orrawas (SI 193), korsnas 'korstar' (SVII 68), kurjategias (SI 124), waagnas (EL 1860, 42); vrd. Vän oravas (H-49, 29), korsnas (ZR), kurjategijas (ZR).

Foneetika osas (lk. 21/22) on toodud rida v kao juhte, mis annavad murdepäraseid nominatiive, näit.: arro asfi, kaeo, karrune, külli, palla, pä 'päev', fui, talline, tui jne.

Teise tüüpi (püüga-tüüpi) on sõnarühm sõnu, mis jäävad lõpukaotusega, näit.: kappi, kehwa, küpse, wokki (vt. lk. 36).

Sõnas õlu on säilinud nimetavas vana sõnalõpuline t — õlut (vt. lk. 17).

Sõnad kuhi, rohi, tühi esinevad nominatiivis kujus kuhhe, rohhe, tühhe (vt. järgsilbide vok. lk. 32).

Omastav e. genitiiv.

Mitmed i-tüvelised sõnad esinevad ainsuse genitiivist alates e-tüvelistena kõigis genitiivist tuletatud käänetes: hamre, kiikre, latre, lihkle, mõldre, naabre, sõnume, tohtre, wankre; auto=jaewesket, koples, weskest, koplest, küünest 'küünist'; ministrens, mundrega, lühtred, kimlad, naabred, pähklad, sõnumed, tiigrid, wankrad jne. (vt. foneetika lk. 29/30).

Osastav e. partitiiv.

Mõnede aasta-raamat-tüüpi sõnade ainsuse partitiivis esineb jaanseni läänemurdele omane lõpp d:

„.... waid woinsin isse kutsarid pidolada;...." (SII 103), „.... monda lähhemad liinna ja muid seddajuggusid asjo tunnewad,...." (SII 57), „Paar mõnnusad kõrwalopsu, kes nüid saand ja kuida see tulnud." (SIII 1), „.... sedda rabberid leikasid nemmad...." (SII 177), „.... tulliol kaks noort preälikkud...." (SII 29); vrd. Vän (vt. kons. lk. 14/15).

2 esineb ainsuse partitiivis üldiselt ka kogu vanemas kirjakeeles, sellepärast siin ei saa öelda, kas Jannsenit mõjutas murre või vanema kirjakeele traditsioon.

Ainsuse nominatiivis s-ga lõppevatel aasta-raamat-tüüpi sõnadel liitub partitiivi lõpp t nominatiivile (s jääb püsima): „Nii illust ei olle weel minno silmad näinud." (SI 175), „.... agga kellegi käsfi ei sinutanud ennast wälja omma kunningast tumma mõrtsukate käest ärra preästma." (SI 147), „.... ükski õige inimenne üht' ellajast ilma asjata ei waiwa,...." (SI 119), „...., kuida ma sinol koera kutsikast mahha löön." (SII 154),

„Igga lapse teab, kui ta üht, kord kuuraakast, kord lombakast kuivetand mehhikest, nahkkot kaelas, kus kärid jees on, küllatänna-was kepita nääb kõndiwad." (SII 111), „.... kelle ette ta kord kummardab, kord neile rusikast näitab." (PP 1860, 46, 2), „1 nael tubakast maksab..." (PP 1857-58, 10, 2), „.... toge ädikast!" (SII 137); vrd. vän kaks kasuõnast (ZR), näitab rusikkast (ZR), eäs tuzaõnast (ZR).

Samuti liitub ainsuse partitiivi lõpp nominatiivile ka paljudes number-tüüpi sõnades, näit.: aadert (PP 1857-58, 375, 2), hirmust (EP 1869, 39, 1), mundert (EP 1869, 37, 3), nummert (SIII 29), progent (PP 1857-58, 63, 1), pulwert (PP 1860, 239, 1), röwelt (SII 3), suhkurt (PP 1857-58, 175, 2), vankurt (SII 85) jne.; vrd. vän iõmust (ZR), köštert (S- 224, 1), suhkurt (ZR).

Sisseütlev e. illatiiv.

Mõningates joon-keel-tüüpi sõnades pruukub de-illatiiv: „Vimans said üksi-he lagunenud maja jure, ..." (EP 1871, 253, 2), „...., kes oma kelle tuõnitud kirja lugeda moistsid, ..." (SI 47), „Sel prawal mo mele jälle tullis, ..." (SLK 1845, 2),

„Nõ wimaus – wimaus jõudis ameti nulwärgi ääre, ..." (EP 1872, 308, 2); nd. Vän (vt. konsonantism lk. 12).

Seesütlev e. inessiiv.

Astmevaheldusliikel jalg–uus-tüüpi sõnadel esineb tugevaastmeline inessiiv, mis on üldine läänepoolsete murrete omapära: „Pind on Pariisi linnas keiserlikus aedas ümberlangenud, ..." (SP 1860, 76, 2), „mis minnä ello algis ei jõua ärratasfuda ..." (SII 170), „.... tüne kiitleb, et tal allati kahhe aasta willi aitas feijab, ..." (EP 1869, 31, 1), „.... näggi nelbri aunus nolm tahmaft musta laft; ...." (SII 150), kaudas (EP 1869, 49, 1), hulkas (EP 1869, 60, 1), kimpus (EP 1869, 28, 1), kimpus (EP 1869, 28, 1), „.... senni kaua kui sinno jälge al ma jä pea kohtas taewa lautus on, ..." (SII 59), „.... ellasin enne ühhes nihhulkondes." (SII 120), „Nüüd on asjäd korales, ..." (SII 144), kõhtus (SII 6), külgis (SI 3), lautas (SP 1857-58, 49, 2), lunkus (SI 164), muldas (EP 1870, 7, 3), nurkas (EP 1870, 173, 3), nälgas (EP 1868, 148, 2), parkis (EP 1870, 86, 2), prodis (SP 1857-58, 35, 2), raiskus (EP 1870, 7, 1), ridus (SP

1857-58, 38, 1), selgas (SII 69), pahwe tundis (SI 46), waldas (SII 91) jne.; vrd. Vän selges (K-64, 47), kimpus (S-224, 4), pättis (ZR), kottis (K-64, 47).

Sõna käsi esineb inessiivis mõnikord ilma käände lõputa: käl (EP 1868, 123, 1) ja kä (PP 1857-58, 80, 1); vrd. Vän käl (SI-49, 33), kä (haw) (ZR).

Mitmus.

Jannseni keeletarvituses esineb enamasti de-mitmus nagu vändra murrakuski. Selle kõval esineb ka t-mitmust ja Pärnu ümbruisele omast nõrga astmelist de-mitmust. Ka varasemas kirjakeeles on üldisem de-mitmus, nii võib seingi kahelda, kumb mõju on Jannsenile tugevam olnud.

Omastav e. genitiiv.

Mitmuse genitiivis ja sellest tuletatud teistes de-mitmuse käänetes esineb nii pearõhulise kui ka kaasrõhulise silbi järel meediaklusiil d (seal, mus kirjakeeles on t): heinde (SII 195), kaurde (SI 205), kündle (SII 21), ühhoonde (SII 186), noorde (SP 1857-58, 33, 2), saarde (SP 1859, 98, 2),

-seinde (SP 1857-58, 278, 2), -suurde (SIII 72), -peekride (SII 16), -rabberide (SI 74), -pealikude (SII 32). Espooltoodute kõrval esineb ka vorme, kus on -te mitmuse genitiivi lõpus, näit.: -koerte (SI 41). Teistes de-mitmuse käänetes (peale genitiivi) esineb samuti meediaklusiil 2: -kirikudest (SP 1857-58, 1, 2), -ramatudest (SP 1857-58, 209, 2), -jaarduft (SP 57-58, 88, 2), -jurdude (SP 1857-58, 72, 2), -koerdelegi (EP 1871, 282, 1), -kutsaridel (SII 129), -noordel (LP 1870, 14), -randkünündega (EP 1868, 165, 2), -seindega (SP 1857-58, 278, 1) jne.; vrd. Vän -koŏrdè (ZR), -nõŏrdè (ZR), -rämattude (ZR).

Nõrgaastmeline de-mitmus esineb sõnades: -lehhede (EP 1859, 54, 2), -sondega (SP 1859, 107, 2), -tiwade peäle (SI 103), -wihhadega (EL 1860, 7), -õiedega (SP 1857-58, 168, 1); vrd. Vän -poŏgade (H-49, 28), -länede (H-49, 28).

Peale selle esineb ka murdelist e-mitmust: -härge (SII 18), -sulge (SII 84), -õlge (SII 86), ilma -juureta (EP 1869, 41, 1) ilma -sarweta (SP 1859, 81, 1), ilma -sulgeta (SIII 63), -lougega (SII 36), -noegega (SII 41) jne.; vrd. Vän -äige (ZR), -jalge (ZR), -lyŭgega (ZR) kiŭ ju -sulgega (ZR), ilmä -sarvetta (ZR). e-mitmust esineb teatavasti üldiselt läänepoolsetes murretes.

Osastav e. partitiiv.

Käänetest kõige mitmekesisema ja keerukama esinemisega on mitmuse osastav.

1. id-lõpp esineb: a) aasta-raamat-tüübis: koppinid (SII 73), köwwerid (SI 158), „Häid woõrama rand=labbidaid ja igga juggu kirjutsje peäle kõlwab, müüb wägga oddawa hinna eest Pernus Wenne kiriko ja tollitone wahhel nurgapodis." (PP 1857-58, 250, 2), mollemid (SII 37), paggamid (SII 80), parremid (SI 21), pimmedid (SII 77), ridid (PP 1857-58, 17, 1), sõnumid (EP 1869, 59, 3), waeſemid (SI 139), wannemid (SIII 56), warremid (PP 1860, 51, 1); vrd. Vän ilusid (ZR), paremid ~ paramid (ZR), madalid (ZR), rumalid (ZR).

b) ne- ja s-sõnades: endiſid (SII 17), heringid (EP 1869, 67, 3), hobbuſid (EP 1871, 251, 3), hulguſid (PP 1860, 28, 1), illuſid (PP 1857-58, 10, 1), kahhejalguſid (SII 176), niſugguſid (SII 192), jarnatſid (PP 1857-58, 53, 2), jeeſtpiddiſid (EP 1871, 295, 1), jullaſid (PP 1860, 3, 2), waeſid (PP 1857-58, 69, 1), wastaſid (EP 1870, 7, 2); vrd. Vän obusid (ZR), vaèsid (ZR), orasid (ZR), punasid (T-120, 17).

Need murdulised vormid ongi keelsajalooliselt täiesti ootuspärased (*matalita > madalid, *vaivaisita > vaesid).

c) sisekaolistes ja kontraheerunud noomenites esineb samuti id : andid (SŪ 155), hambid (PP 1860, 213, 1), liikmid (PP 1857-58, 250, 1), puhtid (PP 1857-58, 33, 1), raipid (SŪ 29), japid (PP 1857-58, 35, 2), linnafeemnid (PP 1857-58, 90, 1), uhmid (PP 1857-58, 70, 2), wangihonid (SŪ 100), vargid (SŪ 99); vrd. Vän ônid (ÜR), sàmlid (LR), valèid (LR), valèid (H-49, 7). -id mitmuse osastavasse rindes sõnades on tulnud arvatavasti aasta-raamat-tüüpi eeskujul, reeglipärane siin olnus diftong (*hampahita > hampaita > hambaid).

2. -si mitmuse osastava lõpus esineb Jannsenil väga mitmesugustes sõnatüüpides: arstifi (EP 1870, 1, 2), hingelifi (PP 1857-58, 83, 2), kihlkondafi (PP 1857-58, 30, 2), kirjafi (EP 1868, 97, 1), koddaniku fi (EP 1870, 81, 1), kägufi (EP 1869, 41, 2), õllilampifi (EP 1871, 115, 2), lindufi (SŪ 3), lomafi (SŪ 39), luggufi (EP 1868, 91, 2), mõisnikufi (EP 1871, 81, 1), haigemaeafi (EP 1870, 5, 2), melelifi (EP 1871, 301, 1), mutsalefi (PP 1857-58, 541, 1), nifuggufi (SŪ 11), purrekondafi (EP 1871, 81, 1), pudlufi (EP 1870, 2, 2), rikifi (EP 1870, 76, 1), summafi (EP 1868, 93, 1), tempufi (EP 1871, 117, 3), waldafi (EP 1870, 203, 1), wiggafi (PP 1860, 127, 1), ämmelefi (PP 1857-58, 36, 1); vrd. Vän jutlusi (T-120, 9), suitsusi (LR), lugusi (LR), tekkisi (LR), pidusi (LR).

Rohke *si* esinemine mitmuse partitiivis on üks tüüpilisi nähtusi Vändra murrangus. 3. *a* ja *e* mitmuse partitiivi lõpus.

Kõrvuti *si*-liste vormidega esineb rohkesti ka *a*-lisi: *alaluhta* (SŠ II 97), *kaarta* (PP 1857-58, 200, 2), *kirpa* (SŠ II 68), *niwwa* (EP 1870, 74, 2), *kända* (EP 1870, 6, 2), *käsja* (PP 1859, 13, 2), *kolikonwerunga* (EP 1870, 89, 1), *laasta* (SŠ I 79), *lehta* (EP 1871, 98, 2), *naela* (PP 1857-58, 48, 2), *ne toa pralka* (SŠ II 53), *poisja* (PP 1857-58, 31, 1), *pölda* (SŠ II 61), *püsja* (PP 1860, 110, 2), *tuja* (SŠ I 155), *tähta* (PP 1857-58, 176, 1), *tükka* (PP 1857-58, 223, 1), *uja* (PP 1857-58, 30, 1); vrd. Vän *aukka* (H-49, 82), *kotta* (H-49, 82), *käsa* (H-49, 79), *linda* (H-49, 79), *naisa* (LR).

Peale eespool vaadeldud mitmuse partitiivi lõppude esineb Jannsenil vähesel määral ka *e*-ga lõppvaid vorme (peamiselt *a*-tüvelistest sõnadest): „Kumbki rahwa seas allis ünsainus tütarlaste kool, kus neid wähhemaft nii palju seans olema, kui meil kihelkonde on." (EP 1872, 305, 1), „...., kuida pinatanse nõrgemaid lome, ..." (PP 1859, 74, 1), „...., agga aknaid tahhansime ni mitme seinade sisse tehha, et päwawalgust rohkem sis-

Sepaistans ja meie omma koddolsid nurke selgem näggema ja korristama hakkansime." (EP 1871, 119, 1), „1 tsetwert häid odre maksab 3 rubl. 50 k." (PP 1857-58, 10, 2), „.... mis küll okse ei jõua katki murdma, ..." (PP 1857-58, 72, 2), „Vata nisugusi polge ellab veel 1869, ..." (EP 1869, 130, 3), „Seltsi jadik ei olle ka ennam usi perrekonde ja tulnud." (EP 1869, 39, 2); vrd. Vän okse (ZR), perrekonde (ZR), pühe 'pühi' (ZR).

Vokaallõpulise mitmuse partitiivis e esineb peamiselt lõuna-eesti ja saarte murretes, kuid vähesel määral tuntakse seda siiski ka läänemurde alal — Vändras, Suure-Jaanis ja Kõpus.

Omadussõnad ja adjektiivid.

Karitiiv-adjektiividest esinevad Jannsenil pikemad vormid, näit.: armotumal (EP 1872, 1, 1), holetumad (SIII 108), innetumaid (EP 1871, 391, 1), kärsitumad (PP 1857-58, 221, 1), kõlwatumad (EP 1871, 175, 2), meletumad (PP 1857-58, 117, 2), wallatumad (SIII 113), woimatumad (SVI 89), õnnetumad (EP 1870, 173, 1), üleannetuma (SII 96) jt.; vrd. Vän ölet-

tumad (LR), inettumans (LR), mõlettumad (LR).
Ka tallaegses kirjakeeles esinevad piksemad karitiiv-adjektiivide vormid. Neid esitab oma grammatikas ka Ahrens.[1] Tinglikult murdejoonena võime neid siiski vaadelda, sest kuni tänapäevani on Võru-Värdra murrakus karitiiv-adjektiivide piksemad vormid püsinud.

Arvsõnad e. numeraalid.

Põhiarvudes jaanseni kirjakeelest erinevust ei ole. Järgarvudele genitiivist alates lisandub (mitte alati) käänamisel silp ma: kolmandamad (EP 1871, 293, 2), kolmandamal (EP 1872, 302, 3), kuid kolmandal (SLK 1845, euss. IV), neljandama (EP 1872, 308, 2), neljandamal (SII 40), seitsmendama (EP 1869, 5, 3). Järgarvudes 8-20 on aga -nda-kadunud: kahhensamal (SII 168), 9-mal (SII 64), ühhensamat (EP 1872, 1, 1), „....mis Markuse ramatus, kümnemas peatükkis seisab." (PS 1857-1858, 55, 2), kuuteistkümnemat (EP 1872, 1, 1); vrd. Vän kolmandama (LR), kümendama (LR), kaheksamal (LR), nellädeiskümnemal (LR).

---

1. Ed. Ahrens, Grammatik der ehstnischen Sprache, Reval 1843, lk. 10

järgarvude piirkonnati vormide esinemise kohta, tuleks öelda sedasama, mida on mainitud tu-karitiivide kohta.

Jamsenil esineb ka üldist arhailist loendamisviisi, mis tänapäeval murretes on praegu välja surnud, näit.: „Annejd jai enne 4 tükki rubla eest, tännawo — mitte ennam kui poolkolmat." (PP 1859, 106, 2), „ollinna tunnun ühte, kellel ka poolkolmat jadda lapse hinge rende tuhhandide hulkas jüdalame peäl jeiswad." (PP 1857-58, 55, 2), „.... ehn kül üks Inglisk peälik poolkolmat miljoni püsjilaengut (patroni) on jamad pöl. lema panna." (PP 1857-58, 86, 2), „Pool kolmat millioni! kannade päwalt, se on ommeti hulk rahha kül!" (EP 1871, 175, 1).

Murdepärasust võib märkida ka murdarvu märkivates sõnades werend aastat (PP 1857-58, 61, 1) ja „Kel on kolmwerendik kahheteistkümne peäl, ..." (SV I 8). Vändra murrangus tuntakse ka tänapäeval sõna wērend (ER). Jamsenil on ühel juhul sellele liituvad vel murdarvude lõpp -näik, nii. saarnegi sõna verendäik.

Kokkuvõte.

Kokkuvõttes võib öelda, et murdepärased jooned noomeni osas on järgmised:

1. Mõningad murdepärased ainsuse nominatiivid: kärblane, orrawas, karsnas, kaeo, palla, fui, tui, kappi, kehwa, õlut, kuhhe, tühhe jt.
2. Mitmed i-tüvelised sõnad esinevad e-tüvelistena: haamre, kipre, naabre, koples, weskeft, mundrega, wänkred jt.
3. aasta-raamat-tüübis ainsuse partitiivis 2: kutsarid, mõnnufad, peäliskud jne.
4. aasta-raamat-tüüpi sõnadel, mis nominatiivis lõpevad s-ga, liitub ainsuse partitiivi lõpp t nominatiivile: illuft, ellajaft, kutfikaft, rusfikaft jne.
5. Nominatiivile liitub partitiivi lõpp ra mõningatus number-tüüpi sõnades: aadert, hirmuft, mundert, nummert, progent, fuhkurt jne.
6. de-illatiiv juhtub sõnadel jure, kede, mele, ääre.
7. jalg-mus-tüüpi sõnadest esineb tugevaastmeline inessiiv: aedas, aitas, kohtus,

nurkas, nälgas, raiskus, felgas jne.

8. Sageli de-mitmuses nii pea- kui kaas-nõhulise silbi järele kirjakeele t asemel d: heinde, kaarde, noorde, raamatu-delt, seindega, jõuurdele jne.

9. Esineb ka nõrgaastmelist de-mitmust: lehtede, vihtadega, õiedega jne.

10. e-mitmus esineb sõnades härge, fulge, õlge, polgega jne.

11. aasta-raamat tüübis ja paljudes ne- ja s-sõnade mitmuse osastava lõpp-id: mollemid, parremid; hobbusid, illusid, fullasid jne.

12. Siseneolistus ja kontraheerunud vorbides on samuti mitmuse osastav -id: amdid, hambid, jagid jne.

13. Rohkesti esineb si-list mitmuse osastavat, näit. sõnades arstisi, kirjasi, lillesi, rikisi, naesi jne.

14. Rohkesti esineb ka vokaallõpulist (a, e) mitmuse partitiivi: aealehta, niiwa, käsda, käsfa, lehta; nihelkonde, nurme, odre, lome jne.

15. karitiiv- adjektiividest ja järgarvudest esinevad pikemad vormid, näit.: holetumad, innetumad, õnnetumad;

kolmandama, neljandama, seitsmendama. Alates 8-20 tunnus nda- kaob: kahekümnes, kümnemas jne.

16. Esineb ka arhailist loendamisviisi: poolkolmat sadda, poolkolmat miljoni jne.

B. Verb

I. da-infinitiiv.

Murdepärane lõpuga da-infinitiiv esineb sõnast *juuruma*, näit.: „.... ei tohhi minno pabberide nülgi *juutu*,...." (SI 100); vrd. Vän *tedä ei tahi püttu* (ZR).

a-line da-infinitiiv esineb sõnas *reema*: „.... lastause mitto tunni *kia*." (SP 1860, III, 1). Selline vorm on kellegiloolisest reeglipärane ja tennimud spiranti *kao* tõttu (vt. fon. lk. 18). a-tunnuselid on ka sõnad *mausma*, *lasuma*, *jeusma*, näit.: „...., kus koolirahha ei jõudnud *mausa*...." (SII 76), „...., jüs tahtis temma omma poega ka hästi *lasua* õppetada...." (SI 66), „ehk nende jõud kül väljas ja kunnur tühhe on ja nemmad räkimata paljo *jeusa* jannud,...." (EP 1871, 187, 3); vrd. Vän *mausa* (K-64, 56), *lasua* (H-49, 8), *jeusa* (ZR).

Konsonanttüveliselt liitunud da-infinitiivid on *pöörda* ja *käända* (vt. fon. lk. 34). *könelema* pöördub nagu kirjutama, näit.: *könnelda* (SII 14) [tüvevokaal e püsib da-infinitiivis ja ka teistes käänetes, näit.: *könulmud* (EP 1871, 236, 1)];

vrd. Vän kenneda, taßeleda (K-64,56), vireleda (LR), kenelemus (LR).

II. nud-partitsiip.

nud-partitsiibis kasutab Jannsen väga rohkesti murdelist nd-vormi, see võib esineda nii omadussõnalises funktsioonis kui ka liitöelolises, näit.: „.... kui emma omma kaddund polgade vennalikko juandmist peält näggi, ..." (SII 37), „Prantsuse mehe näggo läns nago keund wähhä punafens." (SII 224), „...., et Türgi riik, naggo wanna köddund pu, teiste wahhel ja naeal seisab, ..." (EP 1868, 101, 2), „Wimaus said ühhe laggund majä juure, ..." (EP 1871, 253, 2), „.... juhtkage omma wäsind jälge, ..." (SII 15) jne. „Lummi on jubba kaddund, ..." (EP 1868, 145, 1), „Minna ei lizutand (SII 8), „.... kuida temma usso pärast piddand ärrapöggenema, ..." (SII 5), „.... körtsi te olli üsna rohtund." (SVII 2), „Arm on ka rohkeste kül wallo Sull' tuind." (SLK 1845, 29) jne.

Jannsenil esineb mõnikord ka riisuguseid vorme, kus nud-partitsiibis vokaali pundumine on ülakomaga ära märgitud,

näit.: „Ja Samuel ei julgu'd left päwast. Jadik ka omma silmi Linale ennam näidata, ..." (SI 196), „Aga mina ei ole kaugel käün'd ei ole palju näin'd ja wõin left wähe rääkida." (ES 1872, 302,2). nud- ja nd-liste vormide esinemine on Jannsenil samuti väga kõikuv nagu tüsedki murdepärased nähtused. Isegi ühes ja samas lauses kasutab ta sageli kahesuguseid vorme, näit.: „Paar mõnnusad kõrwalõpso, kes nuid saand ja kuida se tulnud." (SII, 1); vrd. Vän saand (SI-49,75), sånd (SI-109,32), tulnd (ZR) jne.

Verbid andma, kandma, tundma esinevad nud- partitsiibis nõrgaastmelistena: annud, kannud, tunnud (vt. fon. lk. 12/13).

IV pööndkonna hankama-tüüpi verbid oskama, kõlbama, viskama on ka nud-partitsiibis tugevas astmes (tulbatud ma- infinitiivist, mitte kirjakeele reegli päraselt da- infinitiivist), näit.: oskanud (ES 1868, 102,1), kõlbanud (ES 1869, 55,2), viskanud (SII 35); vrd. Vän ei òskand (ZR) jne.

III. ‚tud- partitsiip.

‚tud- partitsiibis on kaasatüvesse verbidel välja langenud tuletusliide ‚ta-: „.... —„ mil minno armastud Eistawast, kui ‚ta jõast taggasi tuli, ka nenda wasto wõeti!" (SII 31), „Nenda tewad keik ellitud lapsed." (SP 1857-58, 101, 1), „Nemmad on nüüd Isanda sisse istutud ‚taimed, ..." (SP 1857-58, 55, 2), „.... süs wast saab laps innimesens kaswatud, ..." (ES 1870, 173, 2), „.... töi ta meile ka kuiwatud lihha." (SI 50), „Keik ei olle parrandud (ES 1869, 49, 2), „Warastud hobbased weddajid wargaid...." (ES 1870, 83, 1); vrd. Vän paranDuD (K-64), kirjuttuD (LR), ehettuD 'ehitatud' (LR).

Sõna mansma esineb ‚tud- partitsiibis vokaaltüvelisena: mañsetud (SP 1857-58, 229, 1); vrd. Vän palù on mañsettuD (LR), ruhi on peñsettuD (LR).

IV. Umbisikulise ‚tegumoe olevik.

kirjutama-tüübis on verbi tüvest kadunud umbisikulise tegumoe tunnus -ta-: kirjutakse (SP 1857-58, 7, 2), kuiwatakse (SP 1857-58, 7, 2),

nimmetanse (ST 1857-58, 7, 2), põlletanse (SII 88), valmistanse (ST 1857-58, 21, 2), õppetanse (EP 1868, 131, 2); vrd. Vän valettanse (H-49, 75), kirjuttanse (K-64), valmistanse (ZR) (vt. fon. lk. 38).

Keeleajaloolisest seisukohast vaadatuna on esiplooltoodud vormid murdus täiesti ootuspärased (* kirjoittadanse n > kirjuttanse).

V. Ümbersikulise tegumoe lihtmineviik.

Siin on tähelepandav meedia esinemine kolmanda silbi järel, näit.: ehhitadi (EP 1868, 125, 2), kaswatadi (SIII 7), kirjotadi (SII 22), koppotadi (SIII 33), murretsedi (ST 1857-58, 292, 1), nimetadi (EP 1872, 305, 2), parrandadi (SII 182), tunnistadi (SII 104), willistadi (SVI 8), õppetadi (ST 1857-58, 17, 1) jne.; vrd. Vän kirimittadi (K-64) õppettadi (ZR).

VI. Kaudne kõneviis.

Kaudne kõneviis on puhteestiline nähtus. Rahvakeeles esines küll juba 18. sajandil, kuid kirjakeeles tuli tarvitusele alles möödunud sajandi teisel poolel. K. A. Hermann toob 1884. a. esimesena gram-

matikasse kaudse kõneviisi (nimetades seda ebakohaseks)[1]. Enne seda tarvitavad küll juba mõningad autorid kaudset kõneviisi, kuid väga mitmet moodi, nii nagu keegi seda rahvasuust kuulis. Jannsen tarvitab ka oma kirjutistes paari vändra murrakus esinevat kaudse kõneviisi väljendamise võimalust. Üks sellistest on ma-infinitiiv + verb pidama: „.... rägitanse jubba lahti peäsnud Pola wangidest, kes küllade jes peawad warrastamas käima ...." (SI 208), „Ma ollen nenda äri weri möda kuulnud, et ta Kangro Katta ümber peale lippitsema." (SIII 181), „Isse omma meelt wallitsema, peab Samil esimene meister ollema." (PP 1859, 131, 2), „Iggamoel ei pea hea ollema, kui kaus suremat wägge wõidutee peal teine teise wasto juhtuwad." (EP 1868, 215, 2), „...., agga kuida kuulda, peab asi üsna waguſi iggas liinas korda minema." (EP 1871, 224, 1), „Awwalikus kontsertides ei pea ta mitte ennam mängida tahtma." (EP 1871, 2, 1); nd. Vän. piäb üns nüsuune jübel olema,

1. K. A. Hermann, Eesti keele grammatika, Tartus 1884, lk. 99.

küllel mustad lehed (T-120,2), külsin / ta jääs èà meister olema (ŽR).

Allmeviku kaudset kõnet on väljendatud mud-keskkõna vormiga: „.... kuid heina jaak olnud üllekülje kasjinam,...“ (PT 1857-58,83,1); vrd. Vän. ta vînd pą èà kõli (ŽR).

VII. Mitmuse 3. pööre.

Mitmuse 3. pööre esineb tugevas astmes: andwad (EP 1868,98,2), kündwad (SIII 12), jätwad (SI 40), kaddunwad (EP 1868,137,2), nandwad (SŽK 1845,8), kütwad (EP 1868,98,2), nutwad (SŽK 1845,85), näggewad (SŽK 1845, 254), piddawad (SV 97), fündwad (SŽK 1845, euss. X), tahtwad (SV 3), tapwad (SI 39), tundwad (EP 1868,105,1), tõtwad (SŽK 1845, euss. IX), ufuwad (SŽK 1845, euss. VIII) weddawad (EP 1868,202,2).

Teatavasti seda peetakse üldiselt läänemurdelisens nähtusens, kuid ünski tänapäwal kogutud murdematerjali'de kogu (wähemalt wändra murrana kohta) seda ei kinnita. Arwata wõib, et eespoolt toodud nähtus on kirjakeele mõjul murdest kadunud.

VIII. Eitav kõne.

Eitava kõne puhul wäärib märkimist see, et Jannsen kasutab mõnikord ka ka-

hekordset eitust, mis on üldiselt omane saartele ja läänemurdele, näit.: Ei olle mitte- -wastasin minna, ..." (SÕ I 7), „...; agga jõda ma pole mitte näinud." (SÕ III 177); vrd. Vän nü külmu ilmu pelè mette eine olnõ (LR), tämudi pelè mette paĕlii ilust ilma (LR).

Kokkuvõte.

Verbi osas esineb Jamnsenil märksa vähem murdelisi jooni kui noomeni osas. Tähelepandavamad murdelised jooned on siin:

1. Lõputa ja a-lõpulised da-infinitiivid: i juutu, kia, manja, laska jne.
2. Konsonantstüvelised liitunud da-infinitiivid põõrda ja kääända.
3. nud-partitsiibis rohkesti nd-lisi vorme: kadunä, kõddund, väsfind, rohtund jne.
4. Nõrgaastmelistena esinevad sõnad annud, tunnud, kannud
5. Mõnedest kaskama-tüüpi verbidest on nud-partitsiip tugevas astmes: oskanud, kõlbanud, viskanud.

6. Kausatiivsetel verbidel pundub tuletus liide -ta- : armastud, ellitud, kuivatud, parrandud jne.
7. Umbisikulise tegumoe olevikus pundub tunnus -ta: kirjutatse, nimetatse, põlletatse, valmistatse jne.
8. Umbisikulise tegumoe minevikus (kolmesilbilistes tüvedes) esineb meedia: ehhitadi, nimetadi, õppetadi jne.
9. Kaudset kõneviisi väljendatanse verb pidama + ma-infinitiiv abil, näit.: peab lipspitsema, peab ollema jne. Minevikus kaudses kõnes väljendatanse nud-partitsiibiga.
10. Tugevaastmeline mitmuse 3. pööre: andwad, jätwad, teadwad jne.
11. Eitavas kõnes esineb mõnikord kahekordset eitust: ei olle mitte, polle mitte.

Muid näktusi

1. Murdelisel kujul määr-ja abisõnu:

„Ennego tähhele panni, olli jälle monni tük pöringult läinud." (PP 1857--58, 277,1), „.... laskis nüüd teräiale esmalt jüdame kinnitusjeks nattuke roga anda." (SII 4), „Kein kolm kulasid halleda melega temma luggu, ja isjärranis noor perrenaine ...." (SII 5), „Seal peab kohhegil suur wigga ollema." (EP 1870, 2, 3), „.... kuddas temma üllemeelne kelm tohib sind petta?" (SI 113), „.... minna ei tea, miksjärraft läks asji ni pikkalt,...." (PP 1868, 114, 2); vrd. tän ei määgano ennegu läino olli (LR), esmalt narttis tenè (LR), sü on sui isęäranis ilus (LR), tesä pęli kohegil (LR), miksjärast nad ei tuli (LR).

2. Tuletusliiteid.

1) Käändsõna liituid.

Sõnad korsten, orav, vaagen, kurjategija esinevad Jannsenil as-liitelistena nii nagu vändra murrakuski: korsnas (SI 68)

orrawas (SI 193), waagnas (EL 1860, 142), kurjategias (SI 124) (vt. sõnavara lk. 72). Kas-lüdi esineb sõnas hoolakas (SS 1857-58, 24, 2). -lane on liitunud sõnale kärbes — kärblane (SI 42) (vt. sõnavara lk. 73)

2) Määrsõna liiteid.

sti-, ti-, si-, li- liidetus on iz: ausaste (ES 1869, 53, 1), aeglaste (ES 1868, 105, 1), illuste (SS 1859, 61, 1), wäggise (ES 1868, 149, 1), jäi polele (SI 3) jne. -mini esineb -mine kujul: parremine (ES 1871, 265, 2), kangemine (SI 27) ja mõnikord isegi -mene kujul: waggusimenne (SII 10) (vt. muutusi sufiksites lk. 30/31).

3. Määrsõnade ja asesõnade tarvitamine.

Liitmäärsõnas teine pool ei käändu kumbki osa, näit.: „Teine pool jõe tehhanse jubba heina, ...“ (ES 1868, 202, 2), „.... et ma find teine pool liinna serwa sadan.“ (SI, 171); vrd. tän tõnyõpol jẹ, ì on ēnama (ZR), minè tõnyõpol külgè (ZR). Murdepärane on Jannsenil ka asesõna kes tarvitamine eluta asja kohta: „.... kohhiles üus weikenne jõggi, kelle kalda jreäl kennad lillukesed pääwa pole

üllitswaatsid, ..." (SI 9), „.... wõttis ärra kullunud ja wanna raamatud, mis ühhe wask kasti sees wägga kallistu hoiti, ning kulle sest nende õpputaja neile etteluges." (SI 51), „.... kõrge akuendega maia, kelle sisse ennam inimesi nähti minnewad, ..." (SI 41), „....; inna jõin armoliiba ja ei sanud keddagi tehtud;...." (SII 10), „Ärra karda, koer ei tee sulle keddagi:" (SIII 133), „Wõõ anna mulle, Klarus, kappi otsast traat nätte, kellest ma linnule need lõud teen, ..." (SI 172); vrd. Vän neili ei tähenda vihm kedagi (LR), sü on vel rämat / kelli sist veid lubes (LR).

Asesõnade üks — teine asemel esineb Jannsenil lauses nii nagu kogu läänemurde alalgi teine — teine, näit.: „Wiska 2 inimest jõkke, teine mõistab ujuda, teine ei mõista — ...." (EP 1868, 162, 1), „.... kaks paari silmi peas, teised lihhast, teised klasist, ..." (SII 7), „Kans külla ollid wersta kümme teine teisest kaugel. Teises ellas Mart Wasser ja teises külas Maddis Kurt." (SII 162), „Temma nimmi tullep kahhest sõnast, sõest, mis sõl maal õhto mailma mõrsje wo-

lawad, teine Senegal, teine Gambia ...." (PP 1857-58, 16, 2); vrd. Vän laimmal ölli kebädi kaus talle / tēnè oēnäs / tēnè lämmäs (LR), meil ölli kaus koèra / tēnè jäi cŭttii alla / tēsè vîs unt ärà (LR).

Sõnavara

Sõnavaralt on Jannseni keel oma aja kohta väga rikas, tema väljendusviis elav ja kujundikõllane. Esineb rohkesti rahvapärast fraseoloogiat ja murdesõnu. Käesolevas peatükis on esitatud näiteid murdesõnadest, mis on omased peamiselt Vändra murrakule või siis vähemalt seal hästi tuntud. Muidugi ei piirdu esitatud sõnade levik ainult Vändra kihelkonnaga, neid tuntakse ka laiemalt. Võimaluse piirides on püütud näidata ka sõnade levikut teistes kihelkondades ja murdealadel. Materjal on esitatud kirjeldavalt ja tähestikulises järjekorras. Kõigepealt on vaadeldud põhiliselt Vändra murrakule ja läänemurdele omaseid sõnu, siis üldeestiliselt murretes tuntud sõnu ja lõpuks on toodud mõned tollealgses kirjakeeles üldlevinud sõnad, nende hulgas on ka paar niisugust sõna, mida kohtame ainult Jannseni keeletarvituses.

1.

hoolakas – holakas 'hoolas' (Wd. – P)

Holakad ja usfinad on Preifi mehhed, ... (PP 1857-58, 157, 2).

Vän õlakkas (ZR).

haan 'kraan' (Wd.)

Allumisse põhja liggi peab üks haan, tonni külge peal ees ja pulk ees ollema. (PP 1860, 110, 2).

Sõna on tuntud Vän, Tor, Jõs, Hää (KKJ, ÜS).

kaabaka kombel 'salaja' (ZR)

Temma satis sadikuid kuninga Kaarli poia järrele, kes kabaka kombel vooral maal elas, ning laskis tedda jälle omma isfamale taggasi tua.... (PL 17).

Vän, Kõp sea aeg pois kaibas käbakkus (ZR).

kaelud 'vänge, terava lõhnaga mitmeaastased taimed, kasvavad soodus ja rabadus' (ZR)

..., jüs keda rabba kaelud hästi ärra, ... (PP 1857-68, 7, 1).

Vän, Sfn rabà kaĕlùd (ZR).

Tuntud veel Muh, Rei, Tor (KKJ, ÜS).

kaeltagune – kaeltaggone 'kitsas püstkraa' (LR)

.... püsni ollid Willemi terrawad silmad näinud, et .... üks kullatud kaeltaggosega nuub .... nähti ollewad. (SI 90);

Vän, Kõp kaeldagune (LR).

sŭdant karjuma – sŭddant karrima 'sŭdant valutama' (LR)

Kui ta agga sedda teinud oli, hakkas ta ni vägga omma sŭddant karrima, ... (SII 8);

Vän karŭs sŭdant (LR), karŭs jalga (LR).

kartsas 'redel' (Wd.)

...., sai pea pealiknuks ja tousis trip trepptilt, nagu kanna mõda kartsast, ... (SS 1857-58, 223, 2);

Vän kartsàs (LR).

Sõna esineb veel Aluh, Jäm, Ans, Khk, Phl, Mih, Vig, Rid, Sjn, Ells (KKT, ÜS).

kiputama 'kurjelt karistama' (Wd.)

Sap ei olle herrale wisist mitte öttelnud, mispärrast ta on kiputada sanud. (SI 118);

Vän vala kipŭrakkat aŭdà (LR).

kohegil 'kuskil' (Wd.–O, P)

Kas ta nüüd kohhegil ümber

olli pöörnud? (SII 58).

kolkuma 'koltuma' (Wd.) 'murretes esineb aggav. tähenduses: 1) liiga, kaua seisnud (piim), 2) väsinud, tülpinud (inimene)' (LR)

Kui wõõraspiddo mõdas olli, istus herra pääw pärraft jälle ommas taas, jea nimane, kolkund, wäsfind ja nukker, ... (SI 124);

Vän, Kõp kolkkunD pům (LR), seeDust kolkkunD (LR).

korsnas ~ kosnas 'korsten' (Wd.)

Walge korsnas olli maial peäl... (SII 68). Kahhe kosna pühkja poisiga, kes ta kõrwust kiŭni hakkasid, sai ta ka warsi walmis. (SI 42);

Vän kõšnäs ~ koršnas (LR).

kurjategijas 'ulakas, ülannetu' (LR)

Temma kurjategijas põrsale herra mele koggusi ümber, ... (SI 124);

Vän, Kõp, Sjn poiš sa kurjateGijas / mis sa jälle viGurDaD (LR).

kuurustama 'pöörma, virelema, nõrk olema' (Wd.-P)

...., muido kaswawad taimed wägga lopsakad ja kuurustawad pärraft istutamist kama. (P. 1857-58, 213, 2).

kärblane 'kärbes' (Wd.-P.)

Agga seäski, kärblasi, ... ei tohhi ned rahwas mitte surmata, ... (SI 42).

lõõp – lõõp 'rumal, halp' (Wd.-W, P.)

Jubba maast madalast olli temma üns wallato ja lõõp pois. (SI 20).

Vän, Kõp lệ̄p inime (ZR).

lihtima 'lihvima' (Wd.)

Siin on mõned asjad alles vägga tored ja lihtmimatta (JT 1857-58, 279, 1); Vän lihtima (ZR).

mült 'mutt' (Wd.-P.)

Ta seisis .... omma saunas warjul, nagu mült omma augus, ... (SV. 149); Vän mült (ZR).

naga 'pulk, mis mingi nõu augus sarnanse, kust vedelikku välja lastanse' (Wd.-O)

Pitk nagga, mis tallokohhas tariaftjatel näikse ollewad, ei olle mitte kidowäärt; .... (JT 1860, 110, 2).

Sõna nagà on tänapäeval vändra murrakus haruldasems jäänud, sest taariastjaidki leidub hawa. (ZR).

nannid 'kartulid' (Wd.)

Nannid ollid kenud ja Lijo panni jõki walmis (JSIII 262).

Tänapäeval tuntanse seda sõna Vändras väga hästi ja tarvitavad nii noored kui vanad.

kartuli-tähenduses leidub seda veel TÕs, Ris, Tor, Jmu, Koe, Vjg (KKJ, ÜS).

oravas 'orav' (Wd.)

Nüüd hüppas Lina rõmu pärrast nago oravas, ... (JSI 193); Vän oravas (JS-49, 29).

pakitsema 'kipitama, valu tegema' (Wd.)

Se peans igga pääw lastewanemate ja koolmeistride südame peäl pakitsema (PP 1857-58, 35, 2).

Vän, Mär, Kih, Plt ämmäs pakitsess (KKJ, ÜS).

puhte 'koidu ajal'

Tal läns puhte, kui tüfed alles maggasid, ette ärra ... (PP 1857-58, 230, 1).

Tuntanse Tor. Muh (KKJ, ÜS).

riistkein 'ristikhein' (Wd.)

„...: „lapsest saadik jubba ollen kuulnud, et rüfuggune isse-

ärrami's asji, nagu Soſinnane nel-
jalihtega härjapea ehk ristkuin
on, õnne peab toma. (SÕ I 36); Vän
ristkuin (ZR).

sant – sant 'halb' (Wd.-T)

.... ei tea, kuida ta jumsto sam-
dins minnemisse eest peab hoid-
ma. (PS 1857-58, 41, 2); Vän liha lähäb
sanõdins (ZR).

setu – setto 'niipalju, niimitu' (Wd.-SW)

.... sest mitu pauko lasti, setto
meest prodi ülles. (SÕ I 186).

soldan 'soldat' (Wd.-T)

.... palwetega wõttab teddo wi-
mans üns wanna soldani nas-
ne ennese jure korteri. (SÕ I 197).

soostrad 'sõstrad' (Wd.-T, W,T)

Kes omma marjapuid, olgu
soostrad ehk tikkurberid
kewade warra enne muhke-
nemist alt ära lasib, ... (PS 1857-
-58, 72, 1); Vän sõstraD (ZR).

särwkapsad – särwkaapsad 'lõigatud
kapsad' (Wd.)

.... särwkaapsid weel prool
tonni. (SÕ III 117); Vän. Kõp särwkapsaD (ZR).

tänudi 'tänavu'

„Kus siis jagganatte luggu tännudi aasta jäeb?" (S III 246); Vän tänudi (haw) (H-49, 27); sagedamini esineb tänudi (ZR). n-list vormi tuntause veel Rud (E-M).

vaagnas 'vaagen' (Wd.)

Tosjin känni mehhe peale
Ja üns waagnas jyppi veel' (EL 1860, 42);
Vän vâgnas (ZR).

vaargamarjad 'vabarnad' (Wd.-P)

Waargamarjad, soostrapõjad,
Keik mo meles siisawad, (EL 1860, 89);
Vän, Pjg vârgamarjad (E-M).

venits 'laisk' (Wd.-P)

.... agga ja iisse olled se pärris wennits; .... (S II 197); Vän, Kõp, Sjn vennits (ZR).

vesiämbrik 'vesiämblik' (Wd.)

Tal ollid pitkad käewarred ja jõrmed, nago wesiämbriko jällad, ... (S II 5); Vän čimbrik (ZR).

võõrkoda 'eeskoda' (Wd.)

Se wõõrkodda olli agga renda pimme, ... (S I 158); Vän võrgoda ~ võõruks (ZR).

2.

Järgnevalt on toodud sõnu, mida tuntakse murretes praegu üle maa.

kahmakas 'kärmas, tragi' (VÕS)

.... olled weel ni raps ja kahmakas;.... (SS 1857-58, 97, 2). Tuntause Muh, Rei, Jäm, Khk, Pöi, Mär, Vig, Kse, Vän, Var, Tõs, Aud, Pjg, Ris, Lüg, Kod, Ote, Puh, Võn jm. (KKT, ÜS).

karw 'värv' (Wd)

– Jeft illus karw ehk näggo peab igga pettuse jures aitama;.... (SII 176). Tuntause Ans, Rõu, Hl, Jn, Vän, Räp (KKT, ÜS).

kasàn 'vähene' (Wd)

Aiad on wägga nappid, kein asji kasjin, ... (SII 195). Jäm, Ans, Khk, Kyj, Muh, Rei, Pjp, Lüg, Vlg, Joh, Vai, KJn, Pil, Vil, Trv, Hls, Se – kasìn (KKT, ÜS).

kasima 'harima, pesima, koristama' (Wd)

Liso peab tubba kasjima. (SIII 267). Khk, Khk, Mär, Tõs, Tori, Jm, Koe, Kad, Lüg, Vai, Hls, Puh, Se – kasima (KKT, ÜS).

kohe 'otse' (Wd)

Minna lähhän jüt kohhe üllo

küllä väljä ja selle jure nõmme! Kohhe on mul agga 8 ja ümber 15 wersta. (SI 209). Samas tähenduses esineb ka Vän, Mär, Jäm, VJg, Lüg, Kär, Rõu, Ote, Pst, Hls, Krk (KKJ, ÜS).

losikond 'suur korratu hulk, hunnik' (KKJ, ÜS)

Dresdeni linnas (Saksamaal) jurri meie ma asjatallitaja ehk sadin hiljuti ärra ja jättis hea losikonna hõbewalget järrele. (PP 1857-58, 308, 2). Tuntause Sam, Trw, KJn, Vän, VMg (KKJ, ÜS).

mutukas 'putukas' (ZR)

.... mis pru jurid niisked prääb ja prääle jedda ka monesuggused muttukad pumst emal hoiab, ... (PP 1857-58, 721, 2); Vän prutt*ukas ~ mut*tukas (H-109, 4). Leidub ka Sa, Hää, Kuu, Lüg, Vai, Tis, Trm, Krk, Trv. (KKJ, ÜS).

tudrasseene (Wd.) 'mingi umbrohu liik, kasvab linade hulgas, nagu luste rukki hulgas' (ZR)

Sealsammas ostetause ka allamat seltsi linnaseemnid, mis külwada ei jõnni, kui ka tudraseemnid ja luftjaid (nälghüina) kunni Märtsi kunni. (ES 1868, 40, 2).

tõvalont 'tõrvik' (ZR)

.... nende järel käisid peäle 200 lauljad, põllewad tõrwalondid käes. (PP 1857-58, 68, 2). Sõna esineb Vän, Sjn, Kõp, Vil, Rõn, Pst, Hls (ZR).

wahelik liib 'haganane leib' (Wd)

Kas teil ennam wahhelik liib nahka ei lähhä? (SÕ 144). See sõna kaasaegsetes murretes palju enam ei esine, sest haganane leib ise ka pole enam ammu toiduks. Varem tunti seda sõna üldiselt.

3.

Viimasena on toodud tolleaegses kirjavõisis üldtarvitatud, kuid tänapäeval arhaiismideks muutunud sõnu.

halv - alv 'odav' (Wd.-SW)

.... müsid neid Dunbile alva hinna eest ärra. (SÕ 172).

ehitama 'ehtima' (Wd)

.... ollid jens ka reik maid lilledega ehhitanud,... (PP 1857-58, 94, 2); Vän ehitama 'ehtima' (ZR). Tuntaus ka Tor, Vig, Jõm, Aud,

laialt Ra-alal (KKT, üS). Vanadus-autoritest on kasutamud seda sõna Müll., Mant., Gös., Horn. jt. (EKK, SO).

rääs·tool 'kantsel, kõnetool' (Wd.)

...., kesket platsi seisis kunnasti ehhitud räästool könnepidamisse tarwis, ... (EP 1869, 158, 1). Murretas tuntanse seda sõna Sa, Pst, Vllk, Jun, Kull, Mär, Vän, KJn, jn. (KKT, üS). Vanemas kirjakeeles esineb Arv., Will., Hel. jt. (EKK, SO).

väljavalitsema (Wd.)

..., kus nad waggusi iggaüks sedda wõiwad wäljawalitseda, mis meleparaft on, ... (SIII 107); Vän, SJn, Kõp. kil väl-ja valitsema (KR). Leidub vanemas kirjakeeles Müll., Ross., Mias., Piibl., Kr. jt. (EKK, SO).

sälitus '24 tündrit = 72 vakka' (KR IV 1854 - EKK, SO)

'See on tänapäeva naaluseüstoomi järele umbes 1152 kg' (ZR)

Peinurme mõisas, 18 wersta Põltsamalt, on 6-7 sällitust ruukrid ja mõni sällitus nisso müa.

(EP 1868, 39, 2).

Murdelist levinuala pole siin

võimalik kindlaks määrata (pole andmeid). Vanemas kirjanduses esineb see väga sageli Masingul, mõnel määral ka Krutzwaldil.
(EKK, SV).

Kõige lõpuks on toodud kaks-kolm sõna, millede leviku ja tarvitamise kohta ei õnnestunud mingisuguseid andmeid saada, seetõttu võib neid tinglikult pidada ainult Jannsenile omapärasteks sõnadeks.

saunlane (Wd.)
.... lapse ütles ühhe saunlase naese juures ollewad, ... (SI 199).
Sõna esineb küll Wiedemanni sõnaraamatus, kuid mingit selgitust juures ei'ole.

sääsekurnaja 'tühja töö tegija'
.... ja nende seas on palju sääsekurnajaid, ... (EL 1860, 4).

tagga sorima 'klatšima, taga rääkima' (Wd.)
.... mitto armast Eesti laulo jõbra on mind jenni tagga sorrimud, ... (EL 1860, 4).

Kokkuvõte.

Kokkuvõttes võib märkida, et Jannseni sõnavara sisaldab üsna rohkesti murdelisi sõnu. Paljud neist on tuntud üle kogu maa, kuid esineb ka terve rida niisuguseid sõnu, mis on iseloomulikud just vändra murrakule, näit.: kosnas ~ korsnas, mülk, oravas, ristkuin, vaargamarjad, vesiämbrik. Läänemurdulised sõnad on hoolakas, haan, kallud, kartsas, kohugil, nuurustama, kärblane, lööp, puhte, sant 'halb', soldas, vrüts, võõrkoda jt. Vulgi laiema levikuga on sõnad kahmakas, kasfin, kasima, kohe 'otse', mutunas jt. Neid tuntaksse üle-eestiliselt või siis vähemalt geograafiliselt üksteisest kaugel asuvatis kihelkondades. Tõllalegus ja vanemas kirjakeeles üldiselt tarvitatavad, kuid samal ajal ka läänemurdes hästi tuntud sõnad on alv, ehhitama 'ehtima', räästool, väljavalitsema.

Mõõtühiku nimetus sülitus on tänapäeva rahvakeelest kadunud. Tol ajal kasutasid seda sõna peale Jannseni veel Masing ja Kreutzwald. Võib oletada, et niisu-

gast mõõtühikut tunti rahva hulgas üldiselt.

Sõna sääsekurnaja kohta jooksid võimalik mingisuguseid andmeid saada, mida olemise järele võib arvata, et sõdagi on Jannsen kuulnud rahvasuus.

Sõnad saunlane ja taga sorima esinevad ka Wiedemannil, aga leksikaala pole märgitud. Arvatavasti on saunlane Jannseni enese poolt loodud sõna, taga sorima aga murdelise algupäraga.

Kui elualade järele seda murdupärast sõnavara vaadelda, siis tuleb mainida, et jälle on väga kirju ja rühmitada neid selle järele oleks vahest ainult siis võimalik, kui tõõtada läbi kogu Jannseni looming. Sedasama jääb ütlema ka murdusõnade esinemise kohta sõnaliikide järele.

Sõlisemal (Tartu) perioodil murdusõnade kasutamine Jannsenil järsult väheneb. „Eesti Postimehes" (1868-72.a.) leidub veel ainult mõningaid murdusõnu.

Üldkokkuvõte

Tehes käesolevast tööst kokkuvõtet, võib öelda, et vanemast kirjakeelest säilinud kirikukirjanduse traditsioonide kõrval esineb Jannsenil tugev vändra murraku mõju, püdev tendents läheneda elavale rahvakeelele, mida ta ise väga hästi tundis. Murdepärasust võime näha Jannsenil nii foneetika, morfoloogia kui ka sõnavara osas.

Kuigi kirjapilt ei võimalda kaugeltki kõiki foneetilisi nähtusi jälgida, näeme foneetika osas siiski terve rea murdulisi jooni. Kõigepealt võiks mainida kaksikkonsonandi pundumist mõningate sõnade algul, nagu riips, lekkid, kabbijeb jne. Tartu perioodil see nähtus praaegu kaob. Murdeline nähtus on ka nõrgaastmeliste vormide üldistumine sõnadus latv, lubi, puder, pöder, sõber, halb, nõbama, pulber jne., näit.: ju ladwa, põlletawad lubja jne.

ks-, hk- ja ht- ühendites klusiil tavali-

selt säilib (nagu vändra murrakuski), ainult ünsikutus sõnades (jõosma : jõosen, rehhendama, tohherdama) on kadunud.

Sõnadus, kus kirjakeeles spirandi k a o puhul esineb j, on see Jannsenil kas kadunud või madaldunud ę-ks, näit.: löawääd, polore, roco jne. Tänapäeval esineb seda nähtust vändra murrakus üsna rohkesti.

Paljudes ne-lõpulistus sõnades näeme sõna tüves t esinemist: karjatjed, väljatjed, jarnatjed jne.

Sõnalõpu klusiilidest on algupärane t püsinud ainult sõnas õlut.

Konsonantide osas võib märkida veel klusiilide väljalangemist kolme konsonandi ühendites, näit.: jamjid, konjad, warji jne.

Poolvokaalid j ja v on sageli sõna sees vokaalide vahelt kadunud (joem, aada, sui, tui jne) ja v mõningatel sõnade lõpust (külli, talli, palla jne).

Vokaalide osas on pilt üsna kirju. Iseloomulikumad nähtused on vahest ja > jä: jänus, jäggatud jne. ja esimese

silbi vokaali pikenemine mõnedes sõnades, nagu aaptenni, kaapsad jne., mis tänapäevalgi on vändra murrangus tüüpiline nähtus.

Vokaalharmooniat esineb Jannsenil vähe nagu vändra murrangusni.

Rohkesti esineb aga murde mõjul i alanemist e-ks. Seda näeme algupärastes ai-diftongides (laenud, naeled, palguti jne), hi-ühendis (kuhhe, rohhe jne), sõnatüves (latre, mõldre, tühkle jne) ja pea-aegu kõikides adverbide sufiksites (waguſimmne, aufasta, väggiſe, polule jne).

Vokaalide osas võib veel märkida lõpukaota vorme ainsuse nimetavas, nagu kappi, kehwa, küpſe jne.

Samuti morfoloogia osas esineb Jannsenil rohkesti murdepäraseid jooni. Konkuvõtvalt tuleks mainida neist mõned põhilisemad. Näitus aasta-raamat-tüüpi sõnade ainsuse partitiivis 2: monda lähhemad, kaus peälikkud jne. Astmevahelduseta s-sõnades jääb ainsuse partitiivis s püsima: nii illuſt, omma kunningaſt, ühe ellajaſt jne.

Väga palju kasutab Jannsen lääne-murdele omast *tuge*vaastmelist inessiivi, nagu *aedas*, *aitas*, *korales*, *lautas*, *nurmas*, *taiskus*, *felgas* jne.

Mitmuse vormidest kasutab ta peamiselt *de*-mitmust, mis on nüüd üldine tolleaegses kultuurvituses, kuid samal ajal ka murdeline nähtus. Palju *de*-mitmuse käändevormidus esineb Jannsenil kirjakeele *t* asemel murde mõjul *d*: *hüvide*, *kaardel*, *ramatudest*, *nutsaridel* jne. Iseloomulik murdejoon Jannseni kultuurvituses on ka nõrgaastmelise *de*-mitmuse (*lehhedel*, *tiwade*, *õiedega* jne.) ja *e*-mitmuse (*härge*, *õlge*, *lougega*, *polgega*) tarvitamine.

Kõige mitmekesisemaid murdelisi vorme esineb mitmuse osastavas. Siin näeme *aasta*-raamat tüüpi ja samuti ka *ne*- ja *s*-sõnades nullajalooliselt ootuspärast *-id*-lõppu, näit.: *mollemid*, *parremid*, *illusid*, *hobbusid* jne. Väga rohkesti esineb ka murdepärast *si*-lõppu: *hingelesi*, *käsi*, *nisuggusi*, *summasi*, *möisnikusi*, *haigemaasi* jne. *si*-lõpp võib esineda väga mitmesugustes sõnalüüpides ja on üks

tüüpilisi vändra murraku nähtusi. Kõnnuti ei-liste vormidega esineb rohkesti ka a-lisi ja vähemal määral e-list mitmuse osastavat, näit.: kirna, kaarta, laasta, naela; kihulkonde, lome, nurme, odre jne.

Vändra murrakule omased piirkmad vormid esinevad ka karitüv-adjektiividest ja järgarvudest: õnnetumad, kolmandamad jne. Arvsõnade puhul esineb Jannseni ka arhaidist loendamisviisi: poolnolmat saddda, poolnolmat miljoni jne.

Verbi osas esineb vähem murdepäraseid vorme kui mujal. Siin võiks esile tõsta näitens lõputa ja a-lõpulisi da- infinitiive: juutu, kia, laska, juuksa jne. ja nud- partitsiibi nd-list kuju: kaddund, piddand, saand, tulnd jne. Viimast nähtust ei saa küll siduda ainult vändra murrakuga, see on palju laiem, kuid Jannsen awatavasti tarvitas seda siisni oma kodumurraku mõjul.

Kausatiivsete verbide tud-partitsiibis ja umbisikulise tegumoe olevikus juu-

club tegumoe tunnus ta: ellitud, kaswatud, kirjutatse, kuiwatatse jne.

Kaudne kõneviis, mis kirjakeeles üldiselt tarvitusele tuli allus mõõdunud sajandi teisel poolel, esineb Jannsenil murdelisel kujul pead + ma-infinitiiw: pead meistri olema, ei pea hea olema jne.

Üks lääne poolseid murdeid omapära Jannseni keeletarvituses on ka asesõna kes tarvitamine eluta asja kohta, samuti ka asesõnade üks — tüne asemel tüne — tüne tarvitamine. Niisugune tarvitusviis on üldlevinud ka tänapäeval pea kogu lääne murde alal.

Peale eespoolmainitud murdeliste joonte võiks nimetada veel mõningaid murdelisel kujul esinevaid määr- ja abisõnu, nagu ennego, esmalt, iseäranis, kohhegil, kuddas jne. ja as-liitega nooniuid korsnas, oravas, waagnas ja kurjategijas. Niisuguseid sõnu as-liitelistena võib kohata ainult vändra murrakus. Tõnavara kohta võib veel niipalju öelda, et Jannsen tundis siingi hästi elavat rahvakeelt ja oskas sellc

rikkusi oma kirjutistes kasutada.

Murdepärasus Jannseni hiliseimates töödes märksa väheneb, kuid Jannseni elujärjekindla keeletarvituse tõttu on väga raske öelda, missugused murdelised jooned varem kaovad, missugused kauemini püsivad. See murdejoonte vähenemine on täiesti loomulik, sest möödunud sajandi kolmandal veerandil on juba kujunemas ühine eesti rahvuslik kirjakeel, millele järkjärgult läheneb ka Jannsen oma keeletarvituses.

Lühendid

Anv. = Anvelius

EL = Eesti laulik

Em = Eesti murdeatlas

EKK, SV = TRÜ eesti rahvakeele katteedri sõnavarakogu

EP = Eesti Postimees

Gös. = Göseken

H = häälikukogu

Hel. = Thor Helle

Horn. = Hornung

I = Inseln, Dagö, Oesel, Mohn 'Saared – Hiiu, Saaremaa, Muhu'

K = küsitluskava

KKI, ÜS = Keele ja Kirjanduse Instituudi üldsõnavara kogu

Kr. = Kreutzwald

LP = Laste palvehoid

Mant. = Mantenffel

Mas. = Masing

Müll. = Müller

O = Insel Oesel 'Saaremaa'

P = Pernauscher Kreis Livlands mit revalestnischer Sprache 'Lüvimaa Pärnu maakond tallinna murdega'

PP = Perno Postimees

Ross. = Rossinius

SLK = Sioni-Laulo-Kannel

SW = Südwesten des revalestnischen Sprachgebietes (= T, P, W und Teile von H und J)
'tallinna kalle edelaosa (Saaremaa, Pärnumaa, Läänemaa ja osa Harju ja Järvamaad'
T = murdetekstid
Wd. = Wiedemann
Will. = Willmann

Kasutatud kirjandus

Trükitud materjalid.

Ahrens, Ed., Grammatik der ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes, Reval 1843.

Eesti biograafiline leksikon, Tartus 1826-1929.

Eesti murdeatlas I, II vihk, Tartu 1938.

Hermann, K. A., Eesti keele grammatik, Tartus 1864.

Jannsen, J. W., Eesti laulik 125 uut laulo neile, kes hea meelega laulwad ehk laulo kuulwad. Essimenne jaggo, Tartus 1860.

Jannsen, J. W., Laste palwe-ohwrid, Tartu 1870.

Jannsen, J. W., Mis Eestimehhed ustikelest ja nirjast könnelewad, Perno Postimees, 1863, nr. 36.

Jannsen, J. W., Esimenne Sannumetoja; aastal 1848 ehk: Uut ja Wanna Ma-rahwa rõõmuks ja õppetuseks, Tartu 1848.

Jannsen, J. W., Teine Sannumetoja; aastal 1849 ehk: Uut ja Wanna Ma-rahwa rõõmuks ja õppetuseks, Tartu 1849.

Jannsen, J. W., Kolmas Sannumetoja; aastal 1850 ehk: Uut ja Wanna Ma-rahwa rõõmuks ja õppetuseks, Tartu 1850.

Jannsen, J. W., Kues Sannumetoja; aastal 1857 ehk: Uut ja Wanna Ma-rahwa rõõmuks ja õppetuseks, Tartu 1857.

Jannsen, J.W., Setsmus Sannumetoja; aastab 1860 chr: lest ja Wanna ella-rahwa nõmmus ja õpetuwjaus, Tartus 1860.

Jannsen, J.W., Sioni-Laulo-Kannel chr 333 uut waimolikko laulo, Tartus 1845.

Kask, A., Eesti kirjakeele periodiseerimisest, Emakeele Seltsi aastaraamat I, Tallinn 1955.

Eesti Postimees chr Näddalaleht ma- ja liiwnarahwale, Tartu 1868, 1869, 1870, 1871, 1872.

Perno Postimees chr Näddalaleht ma- ja liiwnarahwale, Pärnu 1857/58, 1859, 1860.

Wiedemann, J.F., Ehstnisch-Deutsches Wörterbuch, S.P. Petersburg 1893.

Käsikirjalised materjalid TRÜ eesti keele katedri murdematerjalide kogust.

Kits, H., Murdetekste, 1936 (Vän T-139).

Kõrge, A., Eesti keele murdetöö, 1929 (Vän T-120).

Mihkels-Mihkla, K., Murdetekste Vändra nihelkonnast 1925 (Vän T-224).

Mihkels-Mihkla, K., Vändra konsonantism ja vokalism 1926 (Vän H-49).

Ringfelt, H. Murdejooni Vändra nihelkonna lõunapoolsest osast, 1929 (H-109).

Tenno, A., Ülevaade vändra murrakust, kogutud Siberi ja Vihtra külast, 1956 (K-64).

Sisukord

Sissejuhatus ..... lk. 2

Foneetika

A. Konsonantism

I. Klusiilid 10

1. Kaksikkonsonant sõna algul 10

2. Klusiilid sõna sees 12

a) Pearõhulise silbi nasaali ja liikvida järel 12

b) Silbi lõpul helilise konsonandi ees 13

c) Silbi lõpul helitu konsonandi ees 14

d) ks-ühendis 14

e) hk- ja ht-ühendites 14

3. Meediaklusiil ainsuse osastava lõpul 14

4. Klusiil ne-sõnades 15

5. Kolme konsonandi ühendid 16

6. Klusiilid sõna lõpus 17

II. Klusiilide nõrgad vasted 17

1. v-spirant

a) Pearõhulise silbi vokaali ja diftongi järel 17

b) Liikvida järel (lv) 17

2. δ-spirant

a) Pearõhulise silbi vokaali ja dif. järel 18

b) Pearõhulise silbi nasaali ja liikvida järel 19

3. β- spirant
a) Pearõhulise silbi vokaali järel 19
b) Pearõhulise silbi nasaali ja liikuvdo järel 19
III. Nasaalid 20
IV. Poolvokaalid (j, v) 21
Kokkuvõte 23
B. Vokalism
I. Esimese silbi vokaalid 26
1. Lühikesed vokaalid 26
2. Pikad vokaalid 27
3. Diftongid 28
II. Järgsilpide vokaalid 29
1. Lõpsinvokaalid 29
a) Vokaalharmoonia 29
b) Sõna tüvevokaali muutumine 29
c) Muutusi supiksites 30
d) Mitmesuguseid tüsi vokaalide muutusi järgsilpides 31
2. Siseraolisi nähtusi 33
3. Lõpukadu 35
Kokkuvõte 37

Morfoloogia

A. Noomen 40
Ainsus.
Nimetav e. nominatiiv 40
Omastav e. genitiiv 41

Osastav e. partitiiv 41
Sisseütlev e. illatiiv 43
Seesütlev e. inessiiv 44
Mitmus.
Omastav e. genitiiv 45
Osastav e. partitiiv 47

Omadussõnad e. adjektiivid 50
Arvsõnad e. numeraalid 51

B. Verb 56
I. da-infinitiiv 56
II. nud-partitsiip 57
III. tud-partitsiip 59
IV. Umbisikulise tegumoe olevik 59
V. Umbisikulise tegumoe lihtminevik . . . 60
VI. Kaudne kõneviis 60
VII. Mitmuse 3. pööre 62
VIII. Eitav kõne 62
Konkuvõte 63

Muid nähtusi
1. Murdelisel kujul määr- ja abisõnu . . . 65
2. Tuletusliiteid 65
1) Käändsõna liiteid 65
2) Määrsõna liiteid 66
3. Määrsõnade ja asesõnade tarvitamine 66

Sõnavara 69
Kokkuvõte 82
Üldkokkuvõte 84
Lühendid 91
Kasutatud kirjandus 93